

A

2093
—
XI.

1963

FOTO
EM

MTA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

KÉZIRATTÁR Ms 28.

SZITTYAY DÉNES

BEVEZETÉS SZÁNTÓ

ISTVÁN LEVELEZÉSÉHEZ

KORREKTURA, 1949. 22 f.

BEVEZETÉS.

Habent sua fata libelli!

Zrinyi Miklós exlibris jelmondata Szántó István jezsuita atya azon a kéziratán is beteljesedett, melyet rendtársai első erdélyi szerepléséről írt s melynek szövegét most adjuk az olvasó kezébe. Szorgalmas betűrovással 1599 február és március havában írta meg és küldte rendi jóváhagyásra Rómába, a munka azonban nem látott napvilágot. Hosszú ideig a rend levéltárában pihent, majd vándorútra kelt 1870-ben, Róma elfoglalásakor, míg végre az első világháború után visszakerült az örök városba. Külföldi levéltári kutatásaim idején akadtam rá s mint értékes kincset, aminő kutató utamon ritkán ért, lefényképeztem és visszahoztam oda, ahol bizonyára kellőképpen értékelni és becsülni fogják: édes magyar hazámba.

Jézustársasága generálisától, az azóta elhunyt *Ledóchowski* Włodimir atyától 1921 tavaszán írásbeli engedélyt kaptam, hogy a rend levéltárában mindazon adatokat lemásolhassam, amelyek a jezsuiták erdélyi és magyarországi működésére vonatkoznak. E sorok írója volt az első magyar ember, aki e rendkívüli kiváltságban részesült. ~~A szovjet csapatoktól közvetlenül fenyegetett Varsóból siettem~~ Berlinen keresztül Hollandiába, hogy az akkor ott az exacteni kastélyban őrzött rendi levéltárban kutatásaimat megkezdjem.

Mint hogy kutatási engedélyem így szólt: „Communicabuntur autem ipsi monumenta ad historiam Societatis nostrae pertinentia.” a legszélesebb körű engedély volt ez, azonnal elém adták a levéltár katalógusát. Ebből kellett kiválogatnom az átnézésre credmennyel bízható megfelelő anyagot, melyet az ő reggelenként szobámba küldött. A levéltárba ugyanis a kutató nem tehetette be a lábát, még Páter Duhrt és Braunsbergert sem engedték be, mint maguk mondták, pedig azok hárompróbás történetírói voltak a rendnek. Mi külföldi kutatók csak a nyitott ablakon át nézhettünk a földszinten levő termekbe, melyeknek falai mentén a mennyezetig érő állványok huzódtak végig, telidestele foliánsokkal, mert a levéltár anyagának legnagyobb része bekötött.

A levéltár a rend megalakulásával keletkezett. Ez a történelmi kor már kifinomult érzékkel bírt a történelmi értékű levelek megőrzése iránt; de ezt követelte a rend kiterjedt munkássága, összeköttetése külföldi hatalmasságokkal is; a támadások, üldözések pergőtüzébe került jezsuitáknak fontos érdeke lévén a rendtagok levelezésének megőrzése.

E levéltár anyaga a kormányzati életszükségletek szerint fejlődött. Nyilván kellett ugyanis tartani állandóan a rendtagok számát és ebből keletkezett a „*Catalogi Personarum*” hatalmas sorozata, amelyben minden jezsuitát évenként és háromévenként (*Catalogi triennales*) nyilvántartottak, tehetségét, alkalmazhatóságát, jellemét véve figyelembe; mennyiben bírja a Rend felhasználni terveit végrehajtásában. Természetes, hogy olykor tévedtek is a megismerésben, például a XVI. század elején élt magyar jezsuiták jellemének megértésében, mint ahogy ezt Szántó, Pázmány és mások esetében látjuk. E katalógusok, vagyis névtárak megvanak hiánytalanul s az összes magyar jezsuiták életére vonatkozólag 1772-ig a legkimerítőbb adatokat szolgáltatják.

Különös értéket képviselnek az egyes rendházakból a központba küldött „*Évi jelentések*” vagyis *Annuae Literae*-k,¹ amelyek az év különféle eseményeiről adnak

¹ Ezekről kimerítő ismertetést közölt *Veress* Endre *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579—1615)* című műve előszavában; Budapest, 1921. (*Fontes Ferum Transylvanicarum* tomus V.)

bivatalos megemlékezéseket. A rendi alkotmány szerint minden kollégium köteles volt *évi jelentést* írni és két példányban beküldeni a tartományfőnöknek, aki az

HS
Hiban lévén
L siettem,

HS
LS

egyiket aláírással hitelesítette és a római generálishoz juttatta. E jelentésekben megemlékeztek a rendtagok számáról, hivatali beosztásáról, az elhalt tagok érdemeiről, azokról a sikerekről, amelyeket a rendtagok a gyóntatószékben, a szónoki emelvényen, lelkigyakorlatokon, betegek és foglyok látogatása alkalmával, a nép között az erkölcsi színvonal emelése körül, a hitterjesztés terén, nemkülönbön a Mária-congregációk s más hasonló egyesületek felállítása és vezetése közben a gyakorlati vallásterjesztés mezején értek. Nem volt szabad bennök megfélemlkezni azokról a támadásokról sem, melyek netán egyes jezsuita-rendházakat és kollégiumokat mások részéről értek s ezzel szemben azokról a jótéteményekről, melyekben a rendtagok Istentől s jóakaróik részéről részesedtek. A világeseményeket csak annyiban kellett érinteni, amennyiben azok a rendet érdekelték vagy érték. A Magyarországra és Erdélyre vonatkozó rész megtalálható abban a tekintélyes nyomtatott sorozatban, mely az 1581—1614 közti időt foglalja magában s a rendi vezetőség Rómában és Európa különböző helyein nyomtatott ki. Ez *Évi jelentések* egyetlen hiánya az, hogy a szereplő rendtagok neveit nem mindig közlik s így olykor csak más források, különösen a fentebb említett személyi *Catalogusok* segítségével lehet azokat felfedni és megállapítani.

A Rend első századának történetére megbecsülhetetlen értékkel bír az egyes rendtagok beküldött leveleinek gyűjteménye. A provinciálisokhoz jutott levelek egy része egykorú másolatban van meg, amelyeket pedig közvetlenül a generálisokhoz küldtek, eredetiben. A levéltárnak azonban épp ez a része csonkult meg, mert Vitteleschi Mutius generális idején (1615—1645) a rohamosan szaporodó levéltári anyagot alaposan megrostálták és selejtezték. Ennek megfelelően a magánlevelek esökkenése fájdalmasan észlelhető. Külön gyűjteményt alkotnak az *uralkodók és egyházi méltóságok levelei* „*Litterae externorum*” címen.

A hiány szerencsére pótolható abból a rendkívül becses *fogalmazványgyűjteményből*, melyben a generálishoz érkezett levelekre adott válaszokat őrizték meg. Talán egyetlen más szerzetes rendnek sincs ilyen tartalmas és a 16—18. századokra vonatkozó leveles gyűjteménye. Röviden, velősen szerkesztett válaszok ezek, amelyekből bármely jezsuita rendtartomány s így különösen a magyarországi élete is teljesen összeállítható. E tizenhárom kötetes gyűjtemény 1573-tól 1757-ig terjed. Az ettől az időtől a rend 1773-ban történt feloszlásáig vezetett köteteket bevonták a pápai kancelláriába, abban a reményben, hogy a rend ellen emelt vádakát igazolhatják. Az igazolás ugyan elmaradt; de mikor 1814-ben, a rend visszaállításakor a levéltár is visszakerült Jézustársasága tulajdonába, a bevont kötetek már nem voltak meg és máig sem kerültek elő. E sok ezerre tehető levélfogalmazvány nemesen egyszerű stílusával, tömör tartalmával bármely korabeli fejedelmi udvar kancelláriájának mintául szolgálhatott volna. E 13 kötet ama sorozat, mely az „*Epistolae Generalium ad singulos Austriae*” címet viseli; ebben csak az Osztrák rendtartomány személyeihez és a világiakhoz intézett levelek fogalmazványai foglalhatók. Kiegészíti ezt ama 8 kötetes gyűjtemény az 1553—1573 közötti évekből, melynek címe: „*Epistolae Germaniae, Galliae, Poloniae,*” mert ebben is sok levél található magyar és osztrák jezsuitákra vonatkozólag. A rend ezidőben beállott terjeszkedése és nagyarányú fejlődése tette szükségessé a fogalmazványok tartományonkénti szétválasztását; ami a kutatást is szerencsésen megkönnyíti.

Nem célunk a jezsuita rend levéltárának terjedelmes ismertetése, de azért a magyar egyház-, és művelődéstörténettel foglalkozókat érdekelní fogja e néhány magyar vonatkozású levélgyűjtemény is: az *Austriae Fundationes* három kötetű a magyarországi rendházak alapítását megvilágító levelekkel és tervrajzokkal; valamint az *Epistolae Missionariorum*, mely

köttős beosztásban *Missio Hungarica* 1607—1653 és *Missio Transylvanica* cím alatt az 1580—1743 közötti időre tartalmaz értékes jelentéseket.

Ezek közzétételével szolgálni akartunk a magyar kutatóknak, hogy alkalomadtán, magyarországi és erdélyi jezsuiták történelmével foglalkozván, mit hol keressenek.

E rendi levéltár kódexei között őrzik Szántó István jezsuita atya egyik kéziratát is a sok közül, melyről tudomásunk van: Erdélyi Historiáját. A kis negyedréti alakú kötet 99 lapból áll, sűrű, szálkás betűvel teleírt oldalakkal; kötése egykorú papír.

I.

A római Collegium Germanico-Hungaricum falán egy olajba festett kép függ,² mely egy középtermetű,

² Közölte Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium* II. kötetében. Budapest, 1917. fekete bajuszas, körszakállas férfiút ábrázol, aki három barna magyar ifjút, nyilván mint pártfogoltat, XIII. Gergely pápának kegyeibe ajánl. Kicsoda ez a férfiú?

A jezsuiták levéltárában felfedezett személyi adataiban olvastam, hogy Szántó Istvánnak hívják, 1540-ben a veszprémmegyei Dovecsér községben született egyszerű, valószínűleg jobbágy földműves családból, amire neve is mutatni látszik. Gyermekkorában személyében érte az első szomorú tragédia; mint maga írja: atyja korán meghalt, anyját, két nővérét és öccsét portyázó török katonák ejtették foglyul. Ő maga megmenekült s nemsokára a nyitramegyei Galgócsra került anyai nagybátyjához, aki ott a szabómesterséget űzte.³ Pontos adataink nincsenek arra

³ Szántó eredeti feljegyzése a rendbe való belépésekor. Interrogatoria, a jezsuitarend levéltárában.

nézve, hogy első tanulmányait hol végezte, talán Győrött, talán Sopronban. Egyesek szerint még lengyel és német földön is megfordult, hogy tudását gyarapítsa. Az bizonyos, hogy rendkívüli nyelvtelenségű ember volt, mert mikor 1565-ban elvégezte bölcseleti tanulmányait és elnyerte a magiszteri fokozatot, már a magyar és latin nyelven kívül németül, csehül, olaszul is beszélt s amellett tanult görögül, héberül és arabul.⁴ Ifjúsága volt még, amikor a nyitrai egyház-

⁴ Gyenis András S. J.: *Hittel és tudással* (Budapest, 1943) 19. l.

megyébe kérte felvételét. Bornemisza (Abstemius) Péter püspök az ifjú Szántót 1560-ban Rómába küldte a Német Collegiumba. Felvételre 1560 szeptember 28-án jelentkezett és október 8-án tett esküt. De mivel az intézet jezsuita tanárainak élete, tanultsága és tevékenysége nagy hatással volt reá, s így maga is jezsuita páter akart lenni, 1561 február 12-én vették fel⁵

⁵ Hiteles bejegyzések alapján a Collegium anyakönyvéből. Veress Endre „A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai” c. műve 1. lapján. Budapest, 1917. (*Fontes Rerum Hungaricarum* tom. II.) s a kiállott két esztendő után, előjárói Bécsbe küldték tanulmányai folytatására.

A látókör ekkor szélesedni kezd az ifjú Szántó előtt. Megkapta lelkét a haza tragédiája: az erős Gyula, majd Szigetvár eleste, hőslakú védője önfeláldozásával, Szolimán szultán győzelmes előhaladása, mindez alig pár hét alatt 1566 őszén... és csak most kezdi felfogni, hogy a mohácsi veszedelem óta három felé szakadva, Magyarország a lassú halódás és pusztulás lejtőjére esúszott.

Szántó István bécsi tartózkodása és tanárkodásának megítélésére érdekes világot vetnek Maggio Lőrinc provinciális Rómába küldött jelentései. A nagyszombati kollégiumban nagyon meg voltak vele elégedve,⁶ de az

⁶ Maggio provinciális Bécsben, 1568 március 23-án így írt róla: *Il Magistro Stephano Hungaro contiene buon ingenio et buoni scritti, et dottrina anche.*

intézet leégése után Bécsbe jutván, ott már keményeb-

ben ítélték meg, mert ámbár nagyon jónak és hűnek tartották, kissé talán faragatlannak látták.⁷ Másfél év

⁷ Folytatólag olvassuk róla még e jellemzést: Il Padre Stephano hungaro è maestro in arti et ha udito un pezzo di theologia costui e sa bene; è un poco daretto, pure e molto buono et fidele.

mulva már más hiányt is találtak benne,⁸ bár elismerően

⁸ Ezekről így nyilatkozott a tartományfőnök: P. Stephanus iam pridem a classe grammatice liberatus est, quia eius modus docendo nec nostris, neque etiam discipulis probaretur. Non deest illi quidem eruditio, sed quia obscurus est et confusus, ad superiores classes idoneus non videtur et ad inferiores non valde utilis, nisi conetur se melius accommodare studiosorum ingenis. Est alioquin vir bonus, studiosus et bene profecit in graecis. Utrum vero eius compendius, in quibus solet esse frequens et multus, sidendum sit, nondum satis constitui. Cum Viennam rediero, agam cum illo et si quid dignum in eo genere ab illo posse sperari intellexero, Paternam Vestram faciam certicem nyilatkozottak tudásáról, kivált, hogy még görögül is jól tudott.⁹ Faragatlansága alatt, ügylátszik, szókimondó

⁹ Prágában, 1570 február 8-án írt jelentésében olvassuk ugyanis a következőket: Il padre Stephano onghero d'età di 20 anni entrò in Roma alli 24 di febrato 1561. E' maestro in arti et ha udito doi anni theologia in Roma; è buon greco et mediocre humanista. Legge hora il corso in Vienna. E' un' poco rustiche et alle volte capiteffo, ma chi lo sa trattare, è molto bono et virtuoso. E' più per studi, che per alto. Si potrebbe promovere alli 3 voti. (Maggio eredeti levele a jezsuitarend levéltárában.)

magyaros természetét értették, ami később is sok bajt okozott neki, bár e vonást legjobb magyarjainknál is megtaláljuk. Ezek ellenére jó hasznát vették az iskolában és hivatalosan is kijelentették róla, hogy inkább tanulmányokra való, mint más egyébre.

Mint egyháza hűséges fiának s a lelkekért küzdő katonájának az ország vallási megosztottsága is megihlette lelkét és előre látta, hogy ha csak valahonnan komoly segítség nem érkezik, Magyarország megszűnt az Egyház számára számottevő tényező lenni. De Szántót nem csak a külső körülmények sodra ragadta magával a cselekvő élet felé, hanem a lelkében átélt tragikumok is, melyek részben elszakították családjától és elviselhetőbbé tették a vérségi kötelék meglazulását; másrészt a hazájáért, népéért s annak hitéért való aggodás folytonosan arra ösztökélte, hogy testi és lelki tehetségeivel a magyar nemzetnek, fajtájának és vérenek segítségére legyen.

A dunántúli származású Szántó rendkívüli módon érdeklődött Erdély szomorú sorsa iránt. Ezt a figyelmet különös esemény váltotta ki. Somlyai Báthory István erdélyi főurat ugyanis János Zsigmond fejedelem Bécsbe küldte másodszor is követségbe 1565-ben s e követségjárásnak börtön lett a vége. A pizokba és elhagyatottságba került főúr sorsán csak a bécsi jezsuiták gyakori látogatása hozott némi enyhülést. Báthory ezt sohasem felejtette el, viszont a jezsuiták is fenntartották az összeköttetést Báthoryval, akiben kemény elhatározású, jellemes hithű férfiút ismertek meg. Örömmel hallották Báthorynak Erdély fejedelmévé választását 1571 tavaszán.¹⁰ Szántó az elsők közt

¹⁰ A választás 1571 május 25-én volt.

állt, akik Báthoryt méltóságában üdvözölték, mélyen sajnálván, hogy személyesen nem ismeri, miután Báthory bécsi fogsága idején Szántó Rómában tartózkodott. Ezt azért jó tudnunk most már hitelesen, mivel Fraknoi és Meszlényi írásai nyomán általános volt eddig, hogy Szántó Bécsben érintkezett Báthoryval. Megcáfolta ezt maga első hozzá intézett levelében, melyet e szavakkal kezdett írni: *Esi mihi facie nondum sis notus*; megismételvén e kijelentését három évvel később írt levelében is.^{10a}

^{10a} Mindkét levél szövege kötetünkben, 1571 május 5-i és 1574 július 15-i keldtel.

A Báthory-család egyike volt ama keveseknek, amelyek Erdélyben a főurak közül ősi hitükhöz hívek maradtak. A fejedelem komolyan elkötelezte, hogy az erdélyi katolikus egyházat megmenti és régi jogaiba visszahelyezi. Legalkalmasabbnak találta terve kivitelére a jezsuita rendet¹¹ és nem is szűnt meg a bécsi tartomány-

¹¹ A pápa, V. Pius hamarosan értesült Báthory István tervéről és levelével keresie fel, amelyben dicséri buzgóságát és a katolikus egyház megerősítésére irányuló igyekezetei folytatására buzdítja, 1572 január 25-án. Közölte Theiner, az *Annales Ecclesiastici* T. köt. 4. I. Meltatta Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. III. köt. 153. l. főnököt kérni, sürgetni, hogy Erdélybe rendtagokat küldjön a katolicizmus oltalmára. Igéretet sokszor és sokat kapott Bécsből,¹² sőt Rómában is a legnagyobb

¹² Báthory levelei és a kapott válaszok fogalmazványai a jezsuitarend levéltárában.

jóindulattal fogadták kérő leveleit, de a magyar rendtagok száma oly csekély volt, hogy eredményes segítséget juttatni nem bírtak.

L 3

H ati

H ita

La

H egyenes

L 3

O

E

O

L it

L t
H d'it
betűvel szedve

Báthory Istvánt a szerencse útja öt év múlva (1576 elején) a lengyel királyi trónra vezette s ekkor már határozottabban bírta a jezsuitákhoz intézett leveleit tekintélyével támogatni; ennek eredménye lett aztán, hogy a római generális a néhány magyar jezsuita támogatására lengyel és olasz rendtartókat is küldhetett Erdélybe. Szántó ekkor Rómában élt s bár sok fájdalom közt, sikerült neki a magyar intézet gondolatát felvetve, azt a megvalósulás kezdetébe is vezetni.

Szántó örömmel ragadta meg az alkalmat, mikor hosszas kérésére a generális őt is azok közé sorozta, akik Erdélybe voltak menendők. Az örökvárost 1579 december 7-én hagyta el örökre,^{12a} hogy Lengyelországon ke-

^{12a} Galli Ptolomaeus comiti bitoros államtitkár — Caligari János lengyel nunciussnak Rómából, 1579 dec. 12-én: Il Padre Provinciale de Gesuiti è partito a la volta di costà et viene seco il Padre Stefano Aratore con altri della Compagnia, et al detto Provinciale s'è consegnata una cassa di libri per dar a V. Signoria da distribuire, come meglio intenderà. (Veress: Documente II. köt. 172. l.)

resztül 1580 február 20-án érkezék meg a kolozsvári rendházba s itt magyar szónoklataival és egyéb egyházi tevékenységével buzgón és eredményesen működött a hitélet fejlesztésén. A páterek különben azonnal észrevették, hogy Erdély olyan hálás működési terület, mint akár India, mert tömegesen jelentkeztek visszatérésre az elszakadt hívek, akiket nem hitbéli nehézségek, hanem a lelkipásztorok hiánya, sőt tudatlansága és elhanyagoltság vett rá az egyháztól való elszakadásra.

A sors Szántónak tulajdonképpen Váradot szánta, ahová 1584-ben került, miután a váradi hívek Possevino Antal atyánál, aki ekkoriban Erdélyben járt,¹³ kieszkö-

¹³ Possevino erdélyi útjáról terjedelmes könyvben számolt be: a jezsuitarend levéltárában levő eredetiből kiadta Veress Endre „Antonii Possevini Societatis Jesu Transilvania” címen; Budapest, 1915. Magyar kivonatát és az utolsó könyv fordítását Szilágyi Dénes készítette (Fontes Rerum Transylvanicae tomus III.)

zölték, hogy ők is kapjanak jezsuitákat. A válasziás Szántó atyára esett, aki két társával kezdett apostolkodni Váradon, ahol évtizedek óta nem láttak állandó papot; újra építvén Szent Egyed dűledező templomát és rendbehozván azt a gazdaságot, melyet Báthory István lengyel király az ottani jezsuiták fenntartására adományozott.

Váradon ekkor mintegy kétezer katolikus hívó élt, de a közelfekvő helyekről, különösen az 1566-ban török kézre jutott Gyuláról olykor 4-5000 hívó is összegyűlt. Szántó nem ijedt meg a reá várakozó munkától. Megmaradt leveleiben beszámol arról, hogy mit végzett Váradon. A templom egyházi kincstárát gazdagon felszerelte; azokat az értékeit, melyek idők folyamán a várba szállították, királyi pártfogója segítségével visszaszerezte a templomnak. Érdemes megjegyezni, hogy ezek közt volt több Antifonárium, kilenc Graduálé, szép arany betűs iniciálékkal, az egyiknek az értékét 600 aranyforintra becsülték; továbbá 15 templomi szőnyeg, köztük a három legnagyobb a szentély falának díszítésére való, azonkívül 33 nagy ezüst gyertyatartó és valami két kocsideréknyi különböző régi könyv.¹⁴

¹⁴ Szántó 1587 október 12-én Gyulafehérvárt kelt jelentése Aquaviva generálishoz; Veress Endre: Erdélyi jezsuiták levelezése II. köt. 219—226. l.

Szántó igazi szónok ember volt, tüzes, szókimondó es ezért hallgatói nagy területekről, még a török hódoltságból is eljöttek, hogy hírét aztán szerteszét vigyék. Másvallásúak is szívesen hallgatták s közülök már munkálkodása legelején mintegy százat térített vissza. Pázmány Péter megtérését is neki tulajdonítják, bár ő ezt határozottan sehol sem említi írásaiban.¹⁵

¹⁵ Zsák József Adolf: Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra? Nagyvárad, 1901. Ha az ifjú Pázmány előkelő nemes család sarja is köztük lett volna, ezt Szántó bizonyára nem hagyta volna megemlíteni nélkül akár ott, ahol az 1589-ben Erdélyből kitiltott jezsuitákkal együtt önkéntes száműzetésbe vonuló hét kiváló erdélyi nemes ifjú, köztük Pázmány nevét feljegyzí (De exitu patrum ex Transylvania fejezetében), akik Lengyelországba mentek noviciátusra, akár ott, ahol Bécsben 1600 május 28-án keit Aquaviva generálishoz intézett levelében Pázmányt ajánlja a maga utódjául Bécsbe, hogy onnan utóbb Dobokai és Forró, szintén erdélyi jezsuitákkal együtt Erdélybe küldessék, ahol előkelő protestáns rokonságuk megtérítése magában is szép eredményt jelentene.

A sikeres lelkipásztori működést azonban csakhamar erős ellenszenv és hirtelen kirobbanó harc követte a nemkatolikusok részéről. Azt hitték, hogy vele is épp

olyan könnyen elbánhatnak, mint a Szántó megérkezése előtt Váradon működött dalmát pappal, kinek nevét sajnos nem tudjuk, azért a támadást azzal kezdték, hogy Szántó nem mer a másvallásúak papjaival nyilvános vitában megmérkőzni. Szántó először nem akart nyíltan védekezni, de ~~nem hagyták békében, hanem~~ ^{H S} görög és latin nyelven röpiratokat intéztek hozzá, és ezekben kíméletlenül gúnyolták őt, rendjét, a pápát és a bíborosokat egyaránt. Ezt már nem tűrhette szó nélkül, hanem ugyanolyan élesen felelt vissza s azokat a kevésbé hízelgő jelzőket, amiket ők használtak, rájuk terítette. Ez már nem tetszett nekik és panaszt emeltek a kálvinista hitű Gyczy János váradi kapitánynál és vallásháborítással vádolták. Ő azonban, jól ismervén a helyzetet, azt felelte a panaszolkodóknak: ~~ki az ördög~~ ^{H S} ~~hújtatta fel őket a kihívó viselkedésre; most egyék meg~~ ^{H Ö nem} ~~amit készítettek, ő nem tesz semmit, csak felettük van~~ ^{tehet értük} joga, de a jezsuitákkal nem rendelkezik.¹⁶

¹⁶ Szántó idézett 1587 október 12-i levelében a generálishoz; Veress: Erdélyi jezsuiták levelezése II. köt. 223. l.

Beregszászi Lőrinc Péter ~~váradi pap látván, hogy~~ ^{H S} ~~egy hívei szegyenben maradnak és a páterek munkássága még eredményesebb lesz.~~ 1584 pünkösd napjára zsinatot hívott egybe, amelyre 303 protestáns lelkész gyűlt össze. Szántó a meghívást nem utasította vissza, noha sok munkája miatt eléggé fáradtnak érezte magát. Levelében és Erdélyi Naplójában bőven leírja a váradi disputát, amely három napig tartott és bőséges anyagot szolgáltatott arra a kettős vádra, hogy a pápa az antikrisztus és a katolikusok imádják szűz Máriát, a szenteket, azok képeit, sőt magát a pápát, vagyis az antikrisztust is. Szántó hosszas leírásban örökíti meg a hitvita egyes mozzanatait ~~s azok eredményeképpen~~ ^{H t, melyet} ~~húthogy a protestáns hitvitázók Szántó súlyos tudományos érveit már nem bírták tovább.~~ ^{H S} Gyczy főkapitány királyi rendeletre hivatkozva, a disputát váratlanul be-rekesztette.

^{H S} A hitvita világosan igazolta, hogy a Rómában és Bécsben tanult Szántó magasan felülmúlta a tudományosság gyermekecipőiben járó ellenfeleit és ha az ilyen viták nem terelődnek át a személyeskedés szeretetlen útjaira, a megértés sokkal könnyebben és gyorsabban ment volna végbe.

Beregszászi a következő évben — 1585-ben — kiadta a jezsuiták ellen „Apologia pro ecclesiis reformatis actis impiis Sabariensis opposita” című munkáját¹⁷ s

¹⁷ Szabó Károly: Régi magyar könyvtár II. köt. 189. sz.

benne újra támadta a pápát és a naptárreformot; majd megjelent egy másik munkája is, a Ventilatio,¹⁸ melyben

¹⁸ Ugyanott, a III. köt. 759. sz. a.

^{H S} a hamis Krisztust hirdető jezsuiták és a pápában megtestesült antikrisztus kerültek terítékre. Szántónak erre elfogyott a türelme és maga felelt a röpiratra. Valóságos apologiát írt az egyház, annak szervezete és a jezsuiták védelmében. Már, hogy a vita elmérgesedett, mert Szántó élesen boncoló elméje sokakat töltött el kíváncsisággal, érdeklődéssel és komoly figyelemmel a katolikus tanok iránt és ez természetesen a kisebb képzettségű protestáns lelkészeknek kellemetlen volt. Mivel sem a szószékben, sem pedig irodalmi téren nem lehetett a jezsuitákat legyőzni, a segítségül hívott helyi nyomásnak kellett a végső döntést kierőszakolni.

Az 1586-ik évi pestis Szántónak két társát ragadta el. Ugyanez évben, december 12-én Grodnóban meghalt nagy pártfogója, Báthory István lengyel király is. ^{H Evvel} ~~Erre~~ ^{H vége szakadt} ~~a megmaradt váradi protestáns lelkészek is fellelégeztek.~~ ^{a váradiak} Most már sietniük kellett, hogy Szántótól megszabaduljanak. A helyzet kétszer is tettelegességgé fajult. Egyszer gyászoló menetet támadtak meg, amikor Szántó temetett és a keresztet is sárba taposták. A következő évben (1587-ben) a húsvéti feltámadási körmenet alkalmával, egy felfegyverzett csapat támadta meg az ájtatos hívek seregét, ebből többeket súlyosan megsebesítettek s a keresztet is darabokra zúzták. A protestánsok a rákövetkező nap elhatározták, hogy magát a templomot és a rendházat is megtámadják, mindent el-

pusztítanak s a jezsuitákat megölik. „En pedig — jelentí Szántó a római generálisnak — szívemben vágyakoztam is reá. De nem találtam méltónak a vértanúságra.” Szántónak ezek után nem lehetett maradása Váradon, ezért előjárói elhelyezték arról a helyről, ahol olyan eredményesen működött, hogy mintegy ezer embert térített vissza az egyházba és háromezer lelket erősített meg ingadozó hitében.

Báthory István váratlan halála nemcsak Váradon, hanem a többi erdélyi jezsuiták sorsában is éreztette tragikus hatását. Zsigmond, a gyermek-fejedelem nem bírta az atyákat megvédeni. A jezsuiták mindig az első csatasorban álltak, az első nehéz csapásokat is nekik kellett felfogniok, az ő soraik ritkultak legelőször. Ez a nagy csapás a medgyesi országgyűlés kitiltó végzése volt 1588-ban. Ehhez hasonló sors érte a rendet a nagy többségben katolikus Franciaországban is egy évtizeddel utóbb, ahol a katolikusokból és hugenottákból összeállított törvényszékek (parlamentek) is a jezsuiták száműzetése mellett foglaltak állást, határozatukat azonban IV. Henrik hatályon kívül helyezte. Erdélyben nem kedvezett nekik a szerencse. S bár a medgyesi végzés kétségkívül súlyos sérelem volt, a mai szemmel nézve, a lelkiismereti szabadság ellen, de azt a XVI. században mégis Erdély közelítette meg a művelt világon elsőnek bár nem is tökéletesen, mégis sokkal inkább, mint Nyugat-Európa államai akár a XVIII. század második felében. Meg aztán külső formájában távolról sem volt olyan kegyetlen, mint az 1594 augusztus 30-án Kolozsvárt végbement politikai tömeggyilkosság, amellyel a tehetséges, de beteglelkű, esküszegő, szertelen, pazarló Báthory Zsigmond fejedelem nagybátyja, Báthory István lengyel király által is követett — akkoriban egyedül helyes, színleg törökbarát — politikájának híveit, Erdély legtekintélyesebb főurait kivégeztette s ezzel bevezette az erdélyi fejedelemség legvéresebb, legszomorúbb évtizedét.

Báthory Zsigmond fejedelem a jezsuiták száműzetéséről szóló határozatot 1588 december 23-án szentesítette. De mielőtt végleg elhagyták Erdélyt, tiltakoztak a száműzetési határozat ellen és belenyugodtak abba, hogy a távozásra csak huszonöt napi határidőt kaptak. Ingó jószágait magukkal vihették, minden másra a kincstár tette reá a kezét. Mielőtt útra keltek, búcsút vettek a fejedelemtől, akit ők neveltek. Báthory Zsigmond könnyes szemmel intett búcsút s a jezsuiták 1589 január 15-én elhagyták Erdélyt: ki Lengyelországba, ki Moldvába, ki Ausztriába távozott; Szántó egyik társával Magyarország felé és egyelőre Váradon húzódott meg egyik régi hívénel. Így kellett lennie, mivel nyoma van, hogy Jó János tanár az 1589-i váradi gyűlésen kemény szóharcot vívott „az egész Uri Méltóságok előtt” Szántóval a Gergely-féle új naptár behozatala ellen.¹⁹

¹⁹ Bod Péter: Magyar Athenás (Nagyszében, 1766) 122. lapján, ahol azt is olvassuk, hogy a vita a protestáns tanár győzelmével végződött.

Innen meg a leleszi konventbe ment, hogy a magával hozott könyveket és egyéb egyházi tárgyakat biztonságba helyezze.²⁰

²⁰ Ezt onnan tudjuk, hogy midőn Carrillo páter az 1591 utáni években a jezsuiták visszatérésén fáradozott, leveleiben gyakran esik szó arról, hogy Szántó atya hozza vissza Leleszről az oda vitt tárgyakat, melyek természetesen a kolozsvári kollégiumé voltak.

II.

Egészen természetesnek látszik, hogy Szántó István mint jezsuita, mint tanár ember, mint hitvitázó hivatásával járó kényszerűségből is foglalkozott irodalommal. Ha pedig tekintetbe vesszük lelkének és tehetségének a korba való beállítottságát, nem lepődünk meg, ha különös és rendkívüli írói szorgalmat látunk benne.

Írói hajlama korán mutatkozott. Már 1574-ben, mikor a bécsi jezsuita főiskolán tanított, foglalkozott avval a tervvel, hogy a magyar vallásos irodalmat, mely akkor még nagyon szegényes volt, a közönségnek

szolgáló ájtatos olvasmányokkal gyarapítja. Észrevette, hogy a protestánsok hamarabb felismerték a sajtónak a tömegekre gyakorolt hatását s ezért nem lepődött meg, hogy a protestantizmus terjedése nem csekély mértékben ennek volt tulajdonítható. Szántó sajnálatl látta a katolikus nyomdák hiányát s arra törekedett, hogy Magyarországon, vagy pedig valamelyik német nyomdával kössön megegyezési magyar könyvek nyomtatására.²¹

²¹ Szántó Bécsben 1574 július 15-én kelt és a generálishoz intézett levelében bőven beszámol a ~~katolikus~~ irodalom szomorú helyzetéről és saját irodalmi terveiről. Ez eddig kiadatlan, rendkívül értékes levélre, melyet kötetünk 5. száma alatt közlünk, külön is felhívjuk az olvasó figyelmét.

Néhány évvel 1574 előtt, mikor még Bécsben tanárkodott, tekintélyes férfiak és előkelő magyar hölgyek, kik lelkivezetés miatt gyakorta felkeresték a bécsi jezsuitákat, arra kérték volt Szántót, hogy magyar imádságos könyvet állítson össze számukra. Szántó e kérésnek megfelelően az akkori időkben divatos és V. Pius pápa által nem régiben kiadott *Officium Beatae Mariae* című könyvben ezeket össze is gyűjtötte; ehhez hozzátalolta Krisztus szenvedésének történetét, a négy evangelista szerint előadva. A kéziratot Szántó át is adta nyomdásznak, aki viszont a császári engedélyt, mint-hogy a cenzorok nagyobb részét nemkatolikusok voltak, olyan sokáig tartó húzavona után kaphatta csak meg, hogy egyévi várakozás után lehetett csak remény a mű megjelenésére. E könyv kéziratban maradt, de elveszettnek tekinthető. Szántót előljárói 1574 végén Rómába rendelték magyar gyóntatónak s így senki sem maradt Bécsben, aki a magyar könyv sorsát irányíthatta volna. Pedig Szántó az akkori idők követelményeinek megfelelően tudományosabb s az ifjúság szellemi művelését célzó művet állított össze, így többek között helyesírási, verstani munkát és egyet — három könyvben — a levélírás szabályairól. Ezeket hallgatói egyelőre lemásolták és tankönyvnek használták még a prágai kollégiumban is, ezeket azonban „szekrényemben zárva tartom és nem is szándékozom előbb kiadni, amíg át nem javítottam és kiadásra előljáróimtól az engedélyt meg nem kaptam” — írja a római generálishoz intézett levelében.

Ugyanakkor valaki megajándékozta a kolozsvári nyomdában megjelent „Confessio Trinitariorum in Transylvania” egy példányával, melyre felelni szeretett volna, hadd lássák Rómában, milyen veszedelem fenyegeti a kereszténységet keletről. Szerette volna, ha vallás-erkölcsi téren Magyarország a keresztény nyugatnak hástyája lenne, amint az is volt a tatárok és a törökök hadaival szemben. „Mert kicsoda — úgymond — akadályozta meg, hogy Németországot a török el ne pusztítsa? Magyarország. Ki védte meg Morvaországot a barbárok benyomulásától? Magyarország. Ki tartotta vissza a hiteltelkektől, hogy Csehország és Szilézia határain keresztül törjenek? Magyarország. A dühös és kegyetlen szaracénoknak fegyverét és sujtó karját ki tartotta vissza Sziíriától, Karintiától és egész Illiriától? Magyarország. És végül, ki zárta be a kaput az Ausztriába betörni szándékozó török előtt? Csak Magyarország. Ez az ország a keresztény tartományoknak megőrizte a békét, városait arannyal és ezüsttel gazdagította, élelemmel látta el, fegyverrel megvédte és a keresztény szabadságot megőrizte. És ime most ez a szegény Magyarország bűnei miatt testi és lelki ellenségeitől szorongattatik, senkitől segítséget nem várhat, katonái a barbárokkal szemben nem bírják megvédeni, az eretnekek ellenében főpapjai és lelkipásztorai nem képesek megoltalmazni, a hitbéli tévedésekkel szemben tudósai nem tudják felvilágosítani, szerzetesei pedig makulátlan életükkel nem képesek ősi keresztény hitben megerősíteni.” Mercurian Eberhard római generális megértő szívvel fogadta Szántónak magyar földről elhangzott e jajkiáltásait és nagy örömmel vette tudomásul, hogy Szántó irodalmi munkásságával akar hazáján segíteni. Ezért az osztrák tartomány, bécsi

főnökéhez és a bécsi rektorhoz utasítá őt, hogy azokkal tárgyalja meg irodalmi terveit. Erre azonban immár nem jutott ideje. Közeledett ugyanis az 1575-i jubileumi szent év s mivel a pápa magyar gyóntatót kért a jezsuitáktól, Szántót előljárói ez alkalomra Rómába rendelték. Pedig már majdnem úgy volt, hogy Erdélybe kerül Báthory István többszörös kérésére. Hanem római tartózkodása irodalmi szempontból szintén nem gyümölcse'ten, hiszen két irodalmi munkának megírása tette e néhány esztendő's római tartózkodást emlékezetessé.

Az első, bár terjedelemre nézve kisebb, de kihatásban annál fontosabb az az emlékirat, melyet Szántó a pápához nyújtott be a római magyar szeminárium alapítása ügyében. A magyar zarándokoknak ugyanis házuk és birtokuk volt Rómában, amelyet a magyar pálosok szereztek meg maguknak. De mikor Szántó Rómába érkezett, már csak egyetlen öreg magyar szerzetes élt itt, a többiek idegenek, különösen dalmaták voltak, akik bizony a magyar zarándokokat nem a legszívesebben fogadták és látták el. Szántó ezt a magyar alapítású házat szerette volna magyar szeminárium javára felhasználni. A terv, hogy önálló magyar szemináriumot alapítsanak a Magyarországból származó növendékek számára, sajnos nem sikerült, mert ez irányú fáradozásának eredménye mégis csak az lett, hogy a magyar kollégiumot a már meglévő és a jezsuiták vezetése alatt álló német kollégiummal kapcsolták egybe. Megható és a magyar nemzet elismerésére méltó az a buzgóság, amellyel fáradhatatlanul, el nem csüggedve küzdött a magyar kollégium vagyonának megmentése érdekében s azért, hogy a magyar nemzetnek az egyház központjában legyen olyan intézete, melyből a magyar egyház számára ~~erős hitű~~ nagy tudású és erkölcsös papság álljon rendelkezésére. Szántó felhasználta mindazon érveket, melyekkel a pápára és környezetére hathatott. Sőt buzgóságában s a magyar ifjúság iránti szeretetében annyira ment, hogy bár szorult szívvel, még a haragra lobbant pápának fenyegető átkát is kész volt magára venni, midőn az a sok huzavona miatt türelmetlenkedő Szántót hallgatásra utasította. „Ki nem fejezhetem — írja Szántó e szigorú ítéletről — mennyire megrendíteti a kegyetlen ítélet. Bensőmet olyan fájdalom töltötte el, mintha hirtelen lándzsa járta volna át szívemet. A jelenlevők mély részvétet éreztek szerencsétlenségem fölött. Elkieseredve szobámba vonultam vissza szorongatottságomban, ahol olyan szívfájdalom vett rajtam erőt, amelyet soha életemben nem éreztem és amelynél nagyobbat akkor sem éreznék, ha halálos ítéletemet hallanám. E súlyos helyzetemben nem maradt egyéb hátra, mint port hintve fejemre, Isten előtt leborulnom és Jeremiás prófétával megsiratnom a kollégium pusztulását, saját boldogtalanságomat és szegény magyar nemzetemet, amelyet mindenütt elnyomnak, zaklatnak, széttépnek és lábbal taposnak.“ Szántónak a magyar kollégium felállítása érdekében szerkesztett írásait és beadványait a Vatikáni könyvtár őrzi egy pergamenkötetbe kötve.²² Ezt elsőnek *Celes Márton* magyar jezsuita hasz-

²² A Vat. Lat. 6205 kötetében; második részében a Báthory Istvántól kapott levelekkel s azokra adott válaszai másolatával. Nálta és másolta le a XVII. század utolsó éveiben. Becses kézírata a nagyszombati jezsuita rendházból a budapesti Egyetemi könyvtárba jutott.²³ Onnan közöljük

²³ Szántó tartalmas emlékiratát s a Magyar kollégiummal kapcsolatos tevékenységét elsőül *Fraknoi Vilmos* ismertette Szántó életrajzában, meg „Magyarország egyházi és politikai összekötődése a római szent-székekkel“ című műve III. kötete 206–215. lapján; később pedig a beadvány fordítását is elkészíté és kiadta a *Katolikus Szemle* 1912. évfolyamában.

a Magyar kollégiumra vonatkozó rész utolsó darabját: Szántó bocsánatkérő gyönyörű levelét XIII. Gergely pápához, melyet távozása előtt neki benyújtott, hogy aztán (1579 december 7-én) útra keljen Báthory Istvánhoz s onnan Erdély felé.²⁴

²⁴ Ld. Szántó 36. számú levelének jegyzetében.

Rómában Szántó egy másik művet is írt, amely a szentévvvel kapcsolatban annak ünnepeiről szólott, de egyben történelmi vonatkozásokat is tartalmazott mindazokra vonatkozólag, akik Magyarországból ez alkalommal az örökvárost felkeresték. Szántó e kéziratát 1598-ban újra átdolgozta és a gráci rendház cenzorainak küldte átnézésre. De ezek nyolc hónap multával adták ki kezükből s csak akkor küldhette Rómába kiadás végett. A munka azonban, részben terjedelmes volta miatt nem nyerte meg a római páterek tetszését, másrészt ekkor már készülöben volt Bellarmin bíboros hasonló tárgyú értekezése s így az sem láthatott nap-

Hjellemes

tetősci

világot. Minthogy a jezsuiták levéltárát 1870-ben az olasz állam nagyrészt lefoglalta és az állami Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele gyűjteményében helyezte el, erős a reményem, hogy Szántónak a jubileumról írott munkája valamelyik szerencsés kezű magyar kutatónk révén közismertté fog válni, mert a jezsuita rend levéltárának ama részében, melyet akkor megmentettek, nincs meg.²⁵

²⁵ Erről bővebben írt Bécsben 1598 december 23-án Aquaviva generálisnak küldött levelében; lásd a 38. sz. levelet.

Bellarmin bíborossal — a Jezsuita-rend kiváló írójával — Szántó egyébként már régóta ismeretségben állott, midőn sellyei rendházuk csendjében hozzájutván *Controversiái*-hoz, megjegyzéseit 1591 nyarán összeírta, forró vágya lévén azokat nyomtatásban is kiadni a közérdekében.²⁶ Szándékát kötelességszerűen bejelentvén

²⁶ Szántó 1591 július 27-i levelében.

Aquaviva generálisnak, az neki csodálkozását fejezte ki, hogy a híres egyházi író műveiben kivétlenül talált s utasítja, hogy észrevételeit küldje be hozzá átnézésre.²⁶

²⁶ A generális 1591 szeptember 14-i válaszában.

Ez megtörténvén, a római Collegium Romanum lakói kézről-kézreadták a kéziratot, ismervén magyar társuk szókimondó természetét, amely most is megnyilatkozott művében, midőn nyíltan kijelenté, hogy Bellarmin atya controversiái többet ártanak a római egyháznak, mint használnak, mert nem tudtak volna a kálvinisták és lutheránusok védelmére annyi és oly erős érvet találni, mint amennyi Bellarmin munkájából meríthető. Az éleshangú kritika így természetesen nem is jelent meg nyomtatásban, csupán napjainkban, Bellarmin Összes műveinek egyik kötetében.^{26a}

^{26a} Kiadva Le Bachelet Xavier Marie S. J. „Actuum Bellarminianum. Supplément aux Oeuvres du Cardinal Bellarmin” című munka XXIV. kötetében (Paris, 1914, 726. s. köv. lapján).

Szántó tervbe vette az egész év vasárnapi evangéliumi szakaszaihoz fűzött prédikációk és homiliák megírását is. Már 1580-ban, első kolozsvári működése idején úgy dolgozta ki beszédeit, hogy azok akár nyomban nyomdába kerülhettek volna; Bécsben is folytatta ily irányú szorgalmas írásait, de azok sajnos közkinccsé mégsem lehettek. Magyar és latin nyelven tervezte a kiadást. Pedig tüzes temperamentuma, élénk képzelőtehetsége, olvasottsága, a lelkéből áradó tűz és az esetekkel szemben megnyilvánuló meleg emberi részvéte, amint ez leveleiben érezhető, méltán emelhetne volna korának nagy szónokai közé.

Foglalkozott még az Alkorán megcáfolásával is, ezzel azonban nem bírt zöld ágra vergődni. A „Confutatio Alcorani tribus libris comprehensa” című kis 4-rétű 150 levélnyi kézirat a bécsi Udvari (ma Nemzeti) könyvtár tulajdona a kéziratár 12415. Rec. 3235 száma alatt.²⁷

²⁷ Ismertette Csontos János, a *Magyar Könyvszemle* 1884. évf. 289 l. E kézirattal magam is hosszabb ideig foglalkoztam 1918 tavaszán az innsbrucki egyetemi könyvtárban, ahová a bécsi könyvtárból használatra leküldték.

Eddig azt hittük róla, hogy az egyedüli reánk maradt Szántó-kézirat, mivel a *Históriáról* nem volt tudomásunk. Egyes írók az Alkorán kéziratában olvasható feljegyzések nyomán azt gondolták, hogy a kézirat ki-nyomatását Szántó korai halála akadályozta meg, noha az olmützi bíborosérsek, Dietrichstein Ferenc vállalta a kiadási költségeket, mint a kihez intézett ajánlását Szántó 1605 szeptember 20-áról keltezi, ám sajtó alá csak 1611-ben rendezte s a kézirat másolásával 1611 november 6-án készült el, alig félévvel elhunyt előtt. Pedig Szántó már 1598 december 23-án jelenti Bécsből a generálisnak, hogy az előző esztendőben megkezdte az Alkorán tételeinek megcáfolását, bár azt abbahagyta. Először ugyan egy latin fordítást használt, de akik ezt végezték, sem arabul, sem latinul nem tudtak s ezért a fordítás csapnivalóan rossz volt; a szavak zagyván egymás mellé állítva, minden értelmű összefüggés nélkül. Szántó tehát félre téve e rossz latin szöveget, egynéhány magyarul és arabul is értő török foglyot, akiket Bécsben a keresztény hitre tanított, rendelt magához s ezektől kérdezgette az Alkorán egyes tételeinek értelmét. Férfiak és nők vegyesen olvasták a szöveget, be is vallották, hogy jól értik, de magyarra fordítani nem tudják; vajjon ezt gonoszságból vagy tudatlanságból mondták, soha nem tudta meg Szántó. Így tehát egyelőre kénytelen volt felhagyni a reménnyel, hogy az Alkorán szövegét megértse és megcáfolhassa, pedig — mint maga írja — évenként nagy számban térnek át keresztények a török hitre mindenféle nemzetből és senkinek sem jutott eszébe, hogy az Alkoránnak hamis tanaira és erkölcsi csapdáira figyelmeztesse a keresztényeket.

T szomszédos

H. l.
H. J.
H. S.

Valószínűnek gondolhatjuk tehát, hogy Szántó kézírata azért nem látott napvilágot, mert maga sem lehetett megelégedve munkájával. Megcáfolni akart egy olyan szellemi világot, melynek rejtett titkai előtte sem tárultak fel.²⁸ Szántó Alkoránja azért harminc

²⁸ Ugyanott.

évvel a halála után talán mégis csak megjelent, de valami ismeretlen közbelépés folytán forgalomba nem került.²⁹

²⁹ A kézirat egyik jegyzete szerint: Olomucii excudebat Georgius Handellus inssu Illmo Cardinalis a Ditrichstein. Anno Domini 1641: de e bejegyzés vastagon áthúzva. (Sommervogel jezsuita bibliográfiája I. köt. 507. l.)

Szántó irodalmi munkásságának koronája lett volna magyar bibliafordítása, ha ennek kézírata el nem vész.

Köztudomású, hogy „a kezdődő katolikus irodalom Pécsi Lukács könyvein és Monoszlói András utolsó iratán kívül a XVI. századnak ép utolsó évtizedében nem mutatható föl semmit. Az egy Szántó István vette észre a bajt és gondolt elhárítására. Nem elég csak hirdetni, hogy a római egyház nem tiltja a bibliafordítást és olvasást: megfelelő magyar bibliáról kell gondoskodni. Esztendőkön át dolgozott egy magyar bibliafordításon, anélkül, hogy célhoz érhetett volna.”^{30a}

^{30a} Horváth Cyrill tanár szavai, *A régi magyar irodalom története* 406. l.

Talán ez volt Szántónak legbensőbb szívügye; hisz a magyar protestánsoknak volt magyar szentírásuk: a Károlyi Gáspár-féle és kénytelen-kelletlen a katolikusok is ezt használták, másnak híján. Szántó kolozsvári rektora, Wujek Jakab maga is biztathatta Szántót a fordításra, miután a lengyelek számára ő fordította a bibliát. Wujek fordítását éppenúgy használják manapság is a lengyelek, mint nálunk a Káldi-félet. A római generális már 1599 február 13-án³⁰ felszólítja Szántót, hogy

³⁰ Kötetünk 59. számú levelében.

a bibliafordítás kiadása ügyében tárgyaljon a bécsi provinciálissal, aki a helyi viszonyok és szükségletek szerint az utasításokat meg fogja adni. Ám Szántó ekkor már törődött ember volt. Csendes pihenésre vágyott. Ezt a zajos bécsi kollégiumban nem találta meg és ennek nedves falai amúgy sem tettek jót tüdejének. Ezért 1600 május 20-án kelt levelében³¹ arra kérte a

³¹ A 41. számú levelében.

generálist, engedné meg, hogy ő, aki egész életét szorgalmas munkásságban töltötte el, vissza vonulhasson a zajos élettől és félrehúzódhassék a znióváraljai rendházba, hogy életének utolsó részét, amely még hátra van, elmélkedések és a szentírás fordítása közt megoszthassa: azután, hogy a vasárnapi prédikációkat latinul és magyarul a magyar papság részére megírhasssa s végül összegyűjtse a szentháromságtagadók, a kálvinisták és lutheránusok magyarul írt könyveit s azokat megcáfolhassa. Erre legalkalmasabb a hegyek és erdők között mintegy remetelakként álló znióváraljai rendház, ahol egészséges a levegő, az emberek lármájától távol esik. Ez a végső kegy, amelyet legfőbb előjárójától kért s meg is kapott.^{31a}

^{31a} Mikor az 1773-ban feloszlított jezsuita-rend vagyonát összeírják, a magyar biztosok a zniói várszerű rendhárról ilyen leírást adtak: „A zniói vár igen magas hegynek kiugró szikláján épült, tetőzete zsindélyel borított ugyan, de így régiségében is elég jó állapotban van, bár lakóhelyiségei nagyrészt elhagyatva és csak két erdőőr foglal le kettőt a 12 helyiségből. Az épületben van egy kápolna is, szent Margit vértanu üszteletére szentelve, öreg, felszerelésnélküli oltárkával. A várhegyről lemenőben észak felé a kivált hegyoldalban víz-cseppek szivárognak a sziklából, melyek a vár lakóinak kristálytiszta víz szolgáltató forrássá gyűlnek egybe. A hegy dőli s keleti oldalán ugyancsak szent Margit üszteletére kápolna áll, felszerelés nélkül, oltára ennek is fából készült. Ezenkívül Várjából kőromotet vezetnek ide. A várban hegy-mozár is található, melyeket nagy ünnepekor vagy tűzvészély idején szoktak elszűni. A vártól délre 10 ló befogadására elegendő istálló van a sziklába vájva. (Orsz. Levéltár, Acta Jes. irreg. B. 449. Conscriptio honorum praep. de Thurócz. — Szittay fordítá.)

Félrevonulva a világtól, Szántó neki fogott eleve utolsó nagy és szép munkájának, a Biblia magyarra fordításának s — egy megjegyzése szerint — azt, úgy látszik be is fejezte.³² Erre Rómában megszerezték az

³² Az Alkoránról írt műve előszavában olvassuk ugyanis: Postquam Domine Jesu. rex invictissime. Sacra biblia tua id est sacros libros tuos divinae majestatis veracissimos, magno et diuturno labore in vulgari sermone transtulisse et ab innumeris haereticorum corruptelis vindicasse. (Idézi Rosty atya, a *Magyar Könyvszemle* 1881. évf. 227. l.)

engedélyt, hogy a szent könyvek sikeres fordítása esetén a kiadás a Szentszék jóváhagyásával megjelenhessen. De mikor Boeskey István hajdui Znióváralja határához értek,³³ a hajlottkorú Szántó páter nem hitte volna,

³³ Boeskey István hívének, Révay Mártonnak ajándékozta a jezsuiták kezén levő turóci prépostságot, s ez hajduival sietve indult annak elfoglalására. A kis őrség nem bírta ellenállni s a rendház így a lángok martaléka lett.

Elküldve:

Korrektúra

Visszaérkezett:

Atolvasás után aláírva sürgősen visszakerjűk.

SZABADSÁG

Pécsi Nyomda és Könyvkiadó kft

mily szomorú sors vár egész irodalmi munkásságára. A lángbaborult rendházból tudniillik jóformán semmi mást nem bírt kimenteni, mint a hasznavehetetlen Alkoránt. Szántónak irodalmi jegyzetei, kéziratok könyveinek és bibliafordításának legnagyobb része a lángok martalékává vált. Úgy látszott, hogy egy élet omlott össze maradék és nyom nélkül, pedig a Gondviselés megőrizte nevét és munkáját a megsemmisüléstől. Az olmtüzi rendházban, ahol Szántó megvonta magát, tartózkodott ugyanis magyar rendtársa, Káldi György is, aki szintén írói hajlamú volt s ezért Szántó rábízhatta bibliafordítását, átadván neki az Ó-testamentum kéziratát, amellyel addig elkészült: címe: „Testamentum Vetus ex collatione hebraici, graeci, latiniq[ue] textus hungarice additum.” Ezt szerencsésen megmenthette, hogy aztán kiegészítvén az újszövetségi rész szövegével, *Szent Biblia* címmel 1626-ban megjelenhessen.³⁴ A szöveg-

³⁴ Sommervogel bibliografiája id. h. valószínűleg Cruger jezsuita adaléka szerint.

kritika is azt mutatja, hogy Káldi az újszövetségi fordítás egyrészét is megkaphatta rendtársától és tekintetbe véve, hogy a római generális Szántónak adta meg a fordítási engedélyt, a rend őt mint fordítót tartotta számon és saját vallomása szerint évekig foglalkozott is a fordítással. Mindez megerősítheti az újabb kutatókat abban a véleményben, hogy Káldi a Szántótól kapott kéziratot felhasználta fordításában.³⁵

³⁵ Szántó bibliafordításáról a 38, 39, 41 és 45-ik levélben esik szó.

A fordításhoz szükséges szellemi frissesége Szántó atyának különben sem volt már meg. Az olmtüzi rendházban várta gyöngülő testtel a földi megpróbáltatásoktól megváltó halált, amely néhány napos szenvedés után, 1612 július 3-án ragadta el rendtársai köréből.³⁶ Rómá-

³⁶ Ez a dátum azért fontos, mert eddig úgy tudtuk, hogy halála valószínűen 1612 április 16-án történt. (Sommervogel után Veress: A Collegium Germanicum et Hungaricum 1. l.) Szántó haláláról az olmtüzi rendház történetírója így emlékezett meg: „5. Julii 1612. Circa quartam pomeridianam venit ad Collegium dominus Kanka. Circa quintam mortuus est P. Stephanus Ara or, cui morienti etiam affuit dominus Kanka. 4. Julii inter 4-am et 5-am pomeridianam sepelivimus Patrem Aratorem.” *Historia domus Collegii Opatovensis, Collectio MS. Ceroni vol. II. pag. 250. Tarcományi levéltár Brünn.*)

ban a generális részvétellel fogadta a szomorú hírt.³⁷

³⁷ Vitelleschi generális Williams Tamás rektorhoz írt 1612 szeptember 8-i levelében olvassuk: *Reverentiae Vestrae literae hoc trimestri, praeter unam boni Patris Aratoris mortem, bona omnia de Collegio isto referebant.* (Fogalmazványa a jezsuitarend levéltárában.)

mikor pedig sajtó alá adta legközelebbi évi jelentését, benne róla kegyeletes szavakkal és bőven emlékezett meg.³⁸

³⁸ A *Litterae Annuae Societatis Jesu 1612-i kötete 202—4. l.* Lenyomatta Veress Endre is a *Fontes Rerum Transylvanicarum V. köt. 218—9. l.*

III.

Szándékosan hagyjuk ismertetőnkben utoljára Szántónak az erdélyi jezsuitákról írt s e kiadvány első részében kiadott munkáját.

Midőn a medgyesi országgyűlésen kimondott száműzetés fáradaimait akarta Szántónk kipihenni, 1589 elején a leleszi prépostságba érkezett fáradtan és megtörve. Verancsics Faustus esanádi püspök, akinek javadalmához ekkoriban Lelesz tartozott, szeretettel fogadta a fáradt vándort és majdnem négy hónapig tartotta magánál. Hasznossá tette magát a hívek lelkipásztorkodásában, de az írói készség itt is felbuzogott benne és megírta első művét az erdélyi száműzetéséről „*De duplici persecutione Transylvanica*” címen.³⁹ A friss

³⁹ Erről Szántó az erdélyi jezsuiták történetében a 159. lapon tesz említést. Aquaviva generális pedig a kézirat átnézésére vonatkozólag a 30—31. számú levelekben ad utasítást.

emlékezetében élő szomorú eseménnyel kapcsolatban az erdélyi jezsuiták működéséről is nyújt összefoglalót, miután előadta a száműzetés előzményeit és a kitiltó végzés végrehajtását, a társak szétszórását, szenvedését, az erdélyi katolikusok nagy bánatát és magárahagyatottságát.

Bader osztrák provinciális már 1589 július 29-én⁴⁰

⁴⁰ E levélváltás eredetiben és fogalmazványokban a jezsuitarend levéltárában.

jelenti a generálisnak, hogy Szántó egy világi úrnak adta át kéziratát, hogy továbbítsa Rómába. De egyben aggodalmát fejezte ki e fölött, attól tartván, hogy Szántó heves természete most sem fogja magát meg-

Lt
Lt
Hia R

Hte

Lt

tagadni és a rendnek sok kellemetlenséget okozhat még. Szántó nemsokára Znióváraljára érkezett és Bader provinciális augusztus 11-én a generálishoz intézett levelében ismét említést tesz Szántó erdélyi kéziratáról, újra telve aggodalommal. Jelenti, hogy az a világi úr, akire Szántó kéziratát bízta, azt neki — Badernek — nem tudni mily lelkületből indítatva, talán hogy az ügyet magáról lerázza, átadta s ezért várja a generális határozatát, hogy mi legyen ennek a sorsa. Szántó is úgy nyilatkozott, hogy nem tartja szükségesnek és sürgősnek a kézirat Rómába küldését. Így Bader utódjára bízta az ügy elintézését, kérve a generálist, ha mégis óhajtanának Szántó kéziratába bepillantást vetni, azt hajlandó továbbítani. Még egyszer történik róla említés, amikor Aquaviva generális Szántót 1589 augusztus 17-én értesíti, hogy a kiadás elé, tekintettel a protestánsok érzékenységére, nagy nehézségek tornyosulnak. Ezután a kéziratnak nyoma vész. A bécsi állami levéltárban, ahová a jezsuitarend 1775-ban történt feloszlatásakor az osztrák tartomány központi levéltárát s a rendházak írásait beszállították, nem akadtam rá. Ép ily sikertelen maradt kutatásom a jezsuitarend levéltárában Hollandiában, ahonnan az most (az első világháború után) újra visszakerült a rend központi levéltárába. De mivel abban nincs meg, esetleg előkerülhet — idővel — a római Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele „Fondo Gesuitico“-ja gyűjteményében a jezsuiták egykori Collegium Romanum palotájában, ahol felállították az annak idején Rómában hagyott kézírataikat.⁴¹

⁴¹ Ezekben történetíróink közül Schönherr (Déesényi) Gyula kutatott 1895-ban, meg Veress Endre 1901-től kezdve ismételtén, Iványi Béla, de jelentéseikben Szántó e művéről nem szólnak.

Látván, hogy nem jelenhetik meg, Szántó atya nem sürgette többé kézírata kiadását, hanem Bécsben híveinek élt és szabad óráiban tanulmányaiba mélyedt. Viller provinciális legalább így jellemzi 1591 január 19-i hivatalos jelentésében: „Szántó István atya, mint Főtisztelendőség is tudja, saját feje után jár, tulságosan önálló gondolkodású; pedig ha oldala mellett állana egy okos férfiú, aki őt egyremásra figyelmeztetné, talán nem mindenben cselekedne helytelenül. Különben nagyon kiváltságos lelkületű férfi, telve emberszeretettel. Erényes ember, a társalkodásban azonban nem eléggé megfontolt. Különben semmi rosszat nem hallok róla. Sőt magam véleménye az, hogy a magyar jezsuiták előjárójává lehetne őt tenni...“ Az előjárónak ez a véleménye a Szántóról írt jelentésekben többször visszatér és különösen hangsúlyozzák erőfokú akaratosságát, mondhatni csökönyösségét, amely csodálatos keveréke volt a magyar paraszti természetnek és a jezsuita nevelésnek.

Ennek a ⁴² tulajdonságnak köszönhetjük, hogy Szántó később (tíz évre medgyesi kiűzetésük után), amikor a páterek ismét szabadon tevékenykedhettek Erdélyben, átdolgozta mellőzött kéziratát krónika-alakban, teremtvén az elveszettnél teljesebbet és értékesebbet, egykorú feljegyzései alapján szerkesztve.⁴³ Ennek

⁴² A kézirat címlapján tett eredeti bejegyzése szerint a feljegyzésekkel 1599 február és március havában készült el.

a mai értelemben vett krónikaszerű feljegyzésnek „A Jézus-Társaság erdélyi kollégiumainak története“ címet adta.⁴³ Szövegét kötetünk első részében közöljük

⁴³ Szántónak ezt a munkáját kötetünk folyamán „Szántó Históriaja“ címen idézzük, részben rövidség okából is, de meg azért is, hogy a cím rövidsége annál inkább fedje annak tartalmát, követvén más írók példáját, mint mikor Bethlen Farkas történelmi művet egyszerűen Bethlen Históriajának említik. (Veress Endre: Carrillo levelezése és iratai I. köt. XXVIII. lap 50. jegyz.)

saját eredeti kézirati példányából, mely a jezsuitarend levéltárában reánk maradt s egyben Szántó legértékesebb munkája, mert levelein kívül ebben foglalkozik legbővebben az erdélyi jezsuiták első tízéves működésével a Báthoryak fejedelemsége alatt. E kézirat egyetlen (általám készített) fénymásolatát a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága őrzi.

E nagy értékű történelmi munkát természetesen betűszerinti alakjában nyomtattuk ki, kellő felvilágosító jegyzetekkel kísérve. De mivel Szántó latin ortografiája meglehetősen felületes és kivált az igealakok írásában következtelen, amennyiben egyes szavakat két-háromféle módon vet pírira, ezért — ahol kellett — hibáit és írásait gondosan kijavítottuk, vigyázva arra, hogy a személy- és helyneveket úgy mutassuk be, amint azokat az illetők maguk írogatták, illetve miként használatosak voltak, a helytelen írásmódra a kötet névmutatójában utalván rá.

IV.

Szántó e krónikaszerű feljegyzéseinek beosztása az Erdélyben töltött esztendőket követi. Az ország vallási megosztódásának általános rajza után Erdély különleges helyzetére tér át, ismerteti Báthory István erdélyi fejedelemmé választását, a jezsuitákkal való összekötését, Báthory nemes lelkületét és elszánt elhatározását, hogy mint Erdély legelső főura ne engedje a katolikus egyházat kipusztítani Erdélyből s ezért segítő társakül a Bécsben megismert jezsuitarend tagjait szerette volna megnyerni.

Történeti feljegyzéseiben Szántó sorra veszi azokat a helyeket, ahol 1581-től 1588 végéig működött mint lelkipásztor. A szegény, elhagyatott, testileg-lelkileg leromlott nép iránt való szeretetéről tesz tanuságot, majd az erdélyi jezsuiták gazdálkodásáról ad szomorú helyzetképet, miután ahhoz a Lengyelországból beküldött atyák nem értettek; leírja gazdasági sikereit a váradi jezsuitáknak juttatott birtokon; számot ad egyéni küzdelmeiről, melyeket a váradi protestáns papokkal kellett megvívnia; bőségesen ismerteti a híres váradi disputát, melynek csak a várkapitány vetett véget, nehogy az összegyűlt protestáns lelkészek szellemi veresége teljesen nyilvánvaló legyen.

Váradi feljegyzéseit kiegészíti egy 1586 elején írt külön javaslata arról, hogy Erdély vegyes vallású helyein a katolikus papok ünnepeket ne vezessenek be, hanem annál nagyobb buzgósággal tartsák meg az eddigieket, melyeket őseik is ünnepeltek. Minthogy azonban Váradon majdnem életére is törtek, ezen ott senki sem csodálkozott, aki ismerte Szántó nyers, olykor durva erőszakos modorát, amellyel a hitterjesztést végezte. Ezt különben az idézte elő, hogy a kálvinista új várparancsnok, Király Albert, István király halála után bántatlanul üldözte a katolikusokat s nyilván maga Szántó is szenvedő szemtanúja volt annak a gyalázatoságnak, melyet rajtuk 1587 húsvét napján (március 29-én) ünnepi körmenetük szétverésével s a résztvevők kifosztásával elkövetett.^{43a}

^{43a} Egykorú bé magyar nyelvű leírása az elvert és kifosztott hívek névsorával Málnási Ödön „A váradi püspökök a száműzetés s az újralapítás korában” c. műve (Debrecen, 1955.) 594–5. l.) Megjelent Bunyay váradi nagyművének IV. köteteként.)

Belátván, hogy ily ~~tanulós~~ emberrel, amelyen a várkapitány, nem képes küzdeni, Szántó kényszerült Váradot elhagyni és Kolozsvárra menekülni, nehogy működésével újabb támadásoknak tegye ki híveit.

Szántó távozásával lassanként helyreállt ugyan a megzavart nyugalom a reformátusok jámbor predikátora, Derecskei Ambrus békéltető vezetése mellett, aki egyáltalán nem volt ravasz, álnok, pártütő ember, amelyennek őt ellenfelei elmondták még a gyulafejevári fejedelmi udvarban is, mert még a kegyelmes császár felől is nagy tisztességgel és bücsülettel emlékezett mind privátim, mind nyilvánosan minden időben és sok szép könyörgéseket tett ő felségökért (a fejedelemtől és neijétől) még a rajtuk esett gyalázat után is. A kálvinista lakosság ugyanis mindössze azt kívánták, hogy a pontificia atyafiak maradjanak a város adta helyükön csendesen, amely csaknem egyik utcája Váradnak s ne vegyüljenek közibük, amivel minden további háborúság elkerülhető. Itt (a mai Váradolaszi külvárosban) békében élhetnek és működhetnek, ám nem engedhetik ennekutána is, hogy — úgymond — a város ellenére újabb pontificius atyafiak szálljanak közinkben.

Mária Krisztianna fejedelemasszonyhoz benyújtott tartalmas szép könyörgő írásukat a váradiak e szavakkal fejezték be: Azt nyilván hisszük és bizonyosan tudjuk, hogy ő felsége az barátságunk nevezetén nem kívánja azt tőlünk, hogy oly religiót preferáljunk, az melyen az mi conscientiónk nem acquiescal, sem pedig erővel más oly hitet nem ad minekünk, az melyet nem akarunk recipiálni, hanem abba tart meg ő felsége, az melyet vallunk.

A bécsi államlevéltárban (ottani diákkorában) talált és másfelőre közölt a *Protestáns Szemle* 1898 decemberi számában s különnyomatban is, 8. lapon. Veress Endre.

Igy ért véget a váradi újhítek amaz újabb sajnálatos támadása, melyet 1598 április 26-án a keresztjáró hét vasárnapján követtek el, megrohánva a katolikusok kis templomát, követelve a pápisták távozását, törve, zúzva ami kezük ügyébe akadt.

Ht.

Hit
Heróizakos

i

Lg

L3b
Tt
Lü

Lg

0

)(Lt

Lc

L Ha

L0

Ln

L.

V.

Ily bánatos emlékeket hagyott hátra Szántó Váradon, ahonnan szomorú szívvel távozott, visszatérve Erdélybe, ahol a számkivetés réme fenyegette ekkoriban a jezsuita pátereket.

Szántó jezsuita történetének különös értéket ad a medgyesi országgyűlés lefolyásának bő leírása, amely drámai sebességgel pecsételte meg az atyák sorsát. Eddig még sehol sem olvasott részletességgel írja le Szántó azt a nagy küzdelmet, amely a jezsuiták és ellenfeleik között folyt le. Am talán túlbecsülve erejét, a lengyel páterekre hártja a védekezés sikertelenségét; pedig ha Lengyel előtt volna az erdélyi jezsuiták élén, az sem tudta volna a fenyegető veszedelmet elhárítani.

E könnyen érthető túlzástól eltekintve a nevezetes esemény napról-napra való leírása oly **elsősorú** forrása az erdélyi jezsuiták ez első kitiltása történetének, amely íróját (minden egyéb írása nélkül is) **Erdély méltó krónikás történetírójává** avatja. Hiszen egykorú leírásaként eddig csupán a jezsuiták ama beadványát ismerjük, melyet ők az országgyűlési tárgyalások első napjáról szerkesztettek⁴² s amely nem lehetetlen, hogy szintén Szántó István tollából került ki. Igazolja felfogásunkat az is, hogy ahol Szántó Gyeczy János kormányzó haláláról emlékezik, betűszerint egyezően közli a halálos ágyán tett kijelentését, melyben beismerte, hogy eltért a fejedelem választásakor — 1581-ben — az országgyűlés színe előtt tett esküjétől: *Vae mihi, quia fidem violavi.*⁴³

⁴² Az Erdélyi országgyűlési Emlékek III. köt. 248—257. lapja „Quae acta sunt in comitiis generalibus in Meghies Transsylvaniae 19. Decembris 1588 celebratis” címen megjelent leírás, melyben feltűnik az első napi viták leírása után e szavak: *Hic finis historiae*, melyet aztán a páterek 1589 január 2-ig terjedő dolgainak leírása követ.

⁴³ Ugyanott, a 257. lapon; összevethető Szántó megfelelő szövegeivel.

A erdélyi jezsuita kollégiumok történelmi eseményeinek feljegyzésén kívül Szántónak, bécsi tartózkodása idejéből, még egy más irodalmi műve is maradt reánk: értékes emlékirata arról, miként terjedt el a protestáns vallás Magyar- és Erdélyországban. Ezt tőle Sirmond Jakab párizsi jezsuita-író kívánta a Jézus-társaság egyik ottani barátja számára. Kérdőpontjaira ő hasonlóképen felelt meg; valóságos **értékezés alakja** reánk: értékes emlékirata arról, miként terjedt el a protestáns hitfelekezetek terjedésének gátat vetni s a katolikus hitet megerősíteni és mélyíteni a két országban, melyekben már alig található katolikus ember a főurak közt. Ennek okait is felsorolja és sok mindent követésreméltónak tart abból, ahogy a lutheránusok és kálvinisták működtek. Különösen tetszett neki a protestánsok ama diákjóléti intézménye, hogy mindennap más más házból vittek ebédet a kollégiumba a szegény tanulók számára. Szántó atya ezt nem győzte bámulni és ajánlani a katolikus tanintézeteknek is, mivel ez a jótékonykodás senkit a hívek közül túl nem terhelt.⁴⁴ De

⁴⁴ Ez a jól bevált módszer mind a mai napig megvan az erdélyi református kollégiumokban, melyekben cipót a kétfülű fazékban érkező ételhez fejedelmi (vagy más) alapítványból kapnak a tanulók.

kiemelté azt a megfigyelését is, hogy míg a katolikus papok közt alig van íróember, addig ők nemcsak magyar hitbuzgalmi műveket adnak ki, hanem lefordították immár a bibliát is. Miután pedig azt még a katolikus papok is használják más híján, készséggel vállalkozik a tridentini zsinat által jóváhagyott Biblia magyar nyelvre fordítására. Szántó e műve írásáról 1600 május 28-i levelében is megemlékezik s míg nyelvünkön épp hogy csak Szalay László tárcacikkéből tudunk róla,⁴⁵ egyháztör-

⁴⁵ Forrás említése nélkül 1856-ban, a Pesti Naplóban, ahol cikke végén egy másodikat is ígért, de az soha nem jelent meg.

téneti irodalmunk gazdagodását jelentette, midőn azt az erdélyi szászok 1884-ben folyóiratukban teljes terjedelmében kiadták.⁴⁶ Am nevezetes az általános köz-

⁴⁶ Az *Archiv* 19. kötete 581—596-ik lapján. Kiadta erdélyi részét (a kézirat alapján) Veress Endre is, erdélyi Fontese V. köt. 199—201. l.

történelmi szempontból is, mivel benne örökíté meg (száztiz évvel halála után) Mátyás király alábbi jelentős mondását, amely eddig — tudtommal — teljesen is-

Ls

Hs

Lc

Ld

Lc

Ld

Hde

T és csak akkor
szent meg,
amikor az in-
ternáti rend-
szer ott is
általánossá
vált.

Ht.

H tartalmaz

Ld

j

H még a múlt
században is
megvolt

Ld

Hs

Hs

peretlen volt: Magyar urak, oltalmazták gondosan Erdélyt, mert ha azt elvesztitek, elvesz egész Magyarország; de ha azt megoltalmazták, az elveszett Magyarországot is visszaszerezhetitek! Ha bár lehetséges, hogy e mélyértelmű szavakat utóbb adták szájába, mert a nagy király erdélyi politikája éppen nem volt tekintettel Erdélynek különös jelentőségére, mégis Szántóé az érdem, hogy e bölcs intelmet megörökítette.

Szántó nem a szó igazi értelmében vett történetíró. Minden sorából egyháza harcos, szenvedélyes katonájának lelke szól. Nem törekszik tárgyilagosságra és az igazság megállapítására. Adatait általában csak akkor tekinthetjük hiteleseknek, ha közömbös dolgokról emlékszik meg. Mély meggyőződésű katolikus és elfogult magyar, telve gyűlölettel minden más vallás és nemzet ellen. Színesen, érdekesen, de sok túlzással és nagy elfogultsággal írt feljegyzéseit kellő óvatossággal lehet csak elfogadni. Vallási elfogultságára mutat az a mód, ahogy megemlékszik pl. az összes többi erdélyi forrásban nagyraértékelt, Báthory István lengyel király által Erdély kormányzójává kinevezett Gyczy Jánosnak állítólagos kapzsiságáról és halála körülményeiről, a Gálffy és Gyulay tanácsurak esztelen kivégzéséről, vagy ahogy megírja, az országgyűlés megtartásának ürügye alatt Kolozsvárra csalt főurak és Kovacsóczy kancellár törvényellenes, égbekiáltó kegyetlenséggel történt legyilkolását, többek között Vass György végzetét e szavakkal „crescente metu mortis animam foetidam una cum interfinis excacavit.” Kemény, tüzes magyarság szembeállítja a római szeminárium önállóságáért folytatott küzdelemben magával XIII. Gergely pápával is. Erről írja keserűen „Maximas in Transylvania ab Arianis, Calvinitis et Lutheranis persecutiones passus sum, sed multo acerbiores fuerunt illae, quas Romae propter Seminarium Hungaricum a nostris pertuli.” Túlságba vitt egyoldalúsága, nyersége és makacssága, ami írásait jellemzi, sokakban ellenszenvet keltett s így nem csodálhatjuk, ha Aquaviva generális neki nyíltan tudomására adta, hogy a jezsuiták Erdélyből való kiűzésének nemesak az eretnekek dühe volt azoka, hanem egyes jezsuiták, köztük Szántó meg gondolatlansága is. E miatt nem tartotta Szántót a generális arra alkalmasnak, hogy a rend oszlopos, négy fogadalmas tagja legyen és arra sem, hogy iratai közreadassanak.

Megemlíthetjük azt is, hogy Szántó néha még az évszámokban is téved, ami magában is arra vall, hogy írásaival csak rendjét kívánta szolgálni és nem pályázott a történetíró babérjaira. Rendjének szolgálatát tartotta szem előtt akkor is, amikor ismételtén megírta, olykor ugyanazokkal a szavakkal, a jezsuiták erdélyi szereplését és sorsát. Ugyanígy ismételtén írt az 1593-94-ik évi török háború egyes eseményeiről, egyébként sok következetlenséggel. Az egyiket a kollégiumok történetéhez csatolt Summariumban, a másikat még terjedelmesebben, az Aquavivának küldött 56. számú levél második felében.

Mindezek ellenére sem lehet elvitatni Szántó írásainak bizonyos történeti forrásértékét. Az ő felépésekor már elmúltak azok az idők, amelyekről néhai Takáts Sándor, a tudós piarista, főúri családok egykorú levelezéséből teljes joggal állapíthatta meg, hogy „az új hit napjainak fiatal zöldjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyíladozott: nem indulatosság, nem a harag, hanem az emberszeretet és a jótékonyosság hódított. A vallási gyűlölet idegen növény volt; nem Magyarországon termett, hanem Bécsből ültették át hozzánk.”⁴⁷ A katolicizmus, nagy veszteségei után a

⁴⁷ Magyar nagysaszonok c. műve Thurzó Ferencné Zrínyi Kata c. fejezete 365. l. Budapest, 1925.

tridentinusi zsinatban élesen körülhatárolva álláspontját, új erőre kapott s papjai és szerzetesei, köztük első sorban a jezsuiták, megkezdték egyelőre a védekező harcot a protestantizmus ellen. Ezt folytatta tovább a következő nemzedék életében Pázmány sírjának, támadó hadjáratában. A Pázmányt közvetlenül megelőző évtizedekre esik Szántó működése. Szántó a maga korának legbuzgóbb magyar jezsuitája, aki fejjel magasodik ki a vele együtt Erdélyben szerepelt, általában köny-

46^a

Szántó elfogultságának egyik legerősebb jelentkezése az eretnekek, a katolikus-üldözők és különösen a jezsuita-ellenfelek élete végének minél szörnyűbb kiszínezése. Lactantius "De mortibus persecutorum" c. műve óta a keresztény vallási szenvedélynek, elfogultságnak és kizárólagosságnak egyik leggyakoribb s máig sem teljesen elvesztett ~~jellegzetes~~ megnyilvánulása ~~ez~~ a történetiszemléletben, bármely felekezeti irányban, az, hogy valóságnak veszik azt, amit egy Julianus Apostata, egy Luther, egy Dávid Ferenc, ~~pl.~~ Blandrata) "megérdemelt" szörnyű végéről elképzelnék s ez önkényes beállításokat aztán örökítik nemzedékről-nemzedékre tovább. - Így a 44. lepon Károlyi Péternéről elbeszélte szörnyűség teljesen alaptalan hitesztelés. Az ott említett "morbus pedicularis" = phtiriasis legendás halálnemet ~~az~~ I. Heródes Agrippa óta kiváló előszeretettel szokták alkalmazni már az ókor óta más üldözők és eretnekek halálnemeként.

nyebb fajsúlyú magyar, lengyel, német, olasz, spanyol és portugál rendtársai közül, akikről maga sem hallgatja el néha épen nem hízelgő véleményét. Szántónak, a korabeli katolicizmus egyik hazai vezéralakjának írásai nemcsak szerzői egyéniségét, lelki arcát világítják meg, hanem azokat a küzdelmes időket is, amelyekben a vallásos érzés, a hívők benső meggyőződésének kereteiből kinőve, bel- és külpolitikai felfogásuknak, sőt magatartásuknak is irányt szab és ekként a Habsburgokra, vagy velük szemben a törökökre támaszkodó politikában végezetül olyan hatalmi kérdéssé vált, amelyet előbb-utóbb a fegyvernek kellett eldönteni.

Ennek a kornak szelleme lüktet Szántó feljegyzésében, akár a protestánsokkal folytatott vitáinak finom, polémikus élességével, akár durvaságaival (pl. evangélicai helyett cacangelicai kifejezéssel) s gyűlölködésnek olyan szertelen megnyilatkozásaival találkozunk, amikor pl. igazságosnak jelenti ki Báthory Zsigmond eljárását, amellyel nagybátyja, a nagy Báthory István lengyel király okos, Erdély helyzetével számoló, látszólagos törökbarát politikáját követő s ezzel az ő Bécsre támaszkodó politikájának léprecsalt ellenzőit törvényellenesen kivégeztette. Vagy mikor e kivégzésekről a cigány hóhér alkalmazása ellen tiltakozó Kendy Sándor szavaira megjegyzi: „quasi vero permagni referat, a quo quis suspendatur, dummodo secundum leges res puniatur.” Ezt az indokolatlan protestáns-gyűlöletet már Szalay László is észrevette és felrótta neki idézett tárcacikkében. Szántó, korának hatása alatt a körülményekkel meg nem alkudó írónak mutatkozik, aki a nemkatolikusokat valósággal a nemzet és az ország ellenségeinek tekintette, papjaikat a sátán szolgáinak nevezte és mindent elkövetett „eretnek” működésük ellensúlyozására. E felfogásban oly kíméletlen volt, hogy alkalmilag még Báthory István királyt is megszólta, amiért udvarában annyi nemkatolikus embert tart, akiket szerinte ki kellene katolikusokkal cserélnie! Elfogultságában annyira ment, hogy még a várkapitányok közt sem szerette a nemkatolikusot, bármily vitéz volt is az, akit megrótt: megfélemlítve egyebek közt arról, hogy leveleiben állandóan panaszkodott, hogy kevés a katolikus pap és tiszt egyaránt!

Mindezeket természetesen nem Szántó egyéni különködésének kell tulajdonítanunk, hanem annak a meggyőződésnek, hogy az ő hite, a szó legteljesebb értelmében maga a megcáfolhatatlan igazság. Korának fia volt, aki olyan protestáns irodalmat is látott, amelyben néha kétszer annyi a szidalom, mint a bibliai idézet. Méltatlan fegyver volt ez, de egyik fél sem adta ki a kezéből és hazánkban közel egy századig hatásosan forgatták.

Szántó összegyűjtött írásai mély bepillantást engednek a Báthoryak (István, Kristóf, Zsigmond) vallásosságába, valamint jezsuita tanácsadók külpolitikai célkitűzéseibe, nemkülönben a velük szemben állott protestáns és unitárius rendek magatartásába, a fejedelem és a rendek hatalmi viszonyának alakulásába.

Hasonlóképpen értékesek azok az adatai is, amelyekben mint kortárs elmondja, hogy minő okai voltak hazánkban a reformáció elterjedésének. Így, hogy csak néhányat említsünk meg, ilyen volt a katolikus iskolák hiánya, a meglévők is inkább alsófokúak lévén, holott a protestánsok minden városban, amelybe bejutottak, kiváló iskolákat (splendidas scholas) állítottak fel, amelyekben poétikát, retorikát, görög és latin nyelvet tanítottak. A megürült püspöki székek betöltésével szándékosan nem siettek. Miksa például 25 évig nem töltötte be az esztergomi érseki széket, jövedelme pedig a kincstárba folyt a katonák zsoldjára. A prelátusok, papok és szerzetesek száma csekély volt és sok közöttük a tudatlan és világias életű. Ugyanez a hiba mutatkozott a kolostorokban is, aminek következménye lett, hogy a magyar ifjúság nem szívesen választotta a szer-

zetesi életet. Sőt a magyar ifjak, igaz hogy nemzetiségi okokból, de még a római Collegium Germanicumban sem érezték magukat jól.

VI.

Szántó István tisztességes életet élt, mértéket tartván evésben, ivásban s minden ténykedésében. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy megbotránkozott azon még római életében, hogy a felszentelési követő szokásos ebédre egy fiatal pap 50 tallérnál többet áldozott, míg egy lateráni kanonokról azt hallotta, hogy háztartásában évente 70 arany megy el éjjel-nappali szüntelen mulatozásokra és kicsapongó dőzsölésekre. De ismer olyan kolostort, amely évente ezer tallárt költött részeges barát élelmezésére, ami elég lenne 25 derék és tiszta életű tanuló fenntartására.^{47a}

^{47a} Kötetünk 261, 275. és 297. l.

Ily szigorú erkölcsbíró létére számon tartá a magyar püspökök pazarlását is, feljegyezvén minden szeretlen költsékezést, amit általa az egyházi dolgoktól vontak meg. Pete Márton választott kalocsai érsek és győri püspök, podagrás mulatós ember nem törődik az egyházi ügyekkel s a hávek üdvével, mintha azok nem is tartoznának hozzá. Hasonló Szuhay István egri püspök s a pozsonyi kamara elnöke, míg a Szepesi kamarác a jászói apátságban lakó Miklós püspök, ahol egyházi dolgok egyáltalán nem érdeklik. Ott rezidált évekig Bornemisza György is, ez a — szerinte — tisztátalan életű pestises ember, aki a templomi kegyzsereket összeharácsolta és eladta, köztük egy fél-embernagyságú, tiszta aranyból készült ereklyét, amelyből aranyakat veretett, míg a lőcsei lutheránusoknak apátsági területet adott el 2000 talléron, amin ők városukban egy 25 tanuló befogadó kollégiumot alapítottak.^{47b}

^{47b} Ugyanitt, a 385. és 389. lapon.

Egyébként tízes magyar lelkeknek az is rendkívül fájt, hogy — miként 1579 tavaszán panaszozte — püspökeink közt mindössze eg volt magyar ember, a közel száz esztendősn vitrait Bornemisza Pál, míg a többi valamennyi horvát.^{47c}

^{47c} Lásd kötetünk 277. lapján.

Írásaiban szétszórva, nagy számmal találunk olyan feljegyzéseket is, amelyek főleg művelődéstörténeti szempontból érdemelnek figyelmet. Mint ismert közmondást idézi e szavakat: „Longum consilium, discordia principum destruxit Ungarorum imperium.” Mátyás királynak Erdélyre vonatkozó bölcs intelmét már említettük. Mátyásról állítja Szántó azt is, hogy 1480 körül a Csehországból jött huszita papokai, akik tanáiknak Magyarországon való terjesztésére kértek engedélyt, — a budai mezőre vezettette, nagy árkot ásott és élve abba temettette őket könyveikkel és eretnekségeikkel együtt. Figyelemre méltó az a feltűnő adaléka is, hogy a nevezetes medgyesi országgyűlés alkalmából Gyezy János kormányzó elment a köznemesség gyűlésére. E szerint Erdélyben is előfordult, hogy a fő — és a közrendű nemesség külön is tanácskoztott, bár az országgyűlés kezdettől végig jogilag egy testület volt.

A magyar türelmességről feljegyzé, hogy a hazai kálvinisták szelidebbek voltak, mint a dühös gallok. Magyarországon különben semmi vallási zavart nem támasztanak az eretnekek, Erdélyben ellenben igen, mert Magyarországon a legszigorúbban büntetik a zavart keltőket. Viszont ismételtén megírja, hogy az erdélyi protestánsok Isten csodálatos döntésére a katolikus Báthory Istvánt választották fejedelemmé és nem az unitárius Bekes Gáspárt. Csak azt kötötték ki, hogy vallása miatt senkit sem üldöz, háborgat. Sőt az erdélyi rendekhez e szép szavakat intézi, hogy ha már nem lehetünk mindannyian egy hiten, még se szítsuk az ellenségeskedéseket egymás ellen; emlékezzünk arra, hogy egy nemzetnek vagyunk fiai, akik kell, hogy egymást segítsék, nem pedig üldözzék. Erdemes idézni a magyarországi könyvekről ezt a jelentést: „Magyarországon latin nyelven csak kevés és ritka könyv jelenik meg az örökös háborúk miatt, magyar könyvet ellenben köznyelven sokat adnak ki az eretnekek, telve rágal-

47^d Ennek semmi történeti alapja nincs. Mátyás a huszita-üldözésnek ilyen módját sohasem követte el. A huszita csehekkel szemben való ellentétének inkább politikai, mint vallási okai voltak.

makkal a katolikus egyház ellen." Nem utolsó az az Erdélyről tett megjegyzése sem, mely szerint „Transylvania est mutabilior omni polypo." Az erdélyi oláhokról, akiket mélységesen lenéz, így emlékezik meg: Az oláhok egykor a rómaiak gyarmatosai voltak és rontott olasz nyelven beszélnek, durva, erdőkben élő emberek, juh-pásztorok, hegyeken és erdőkben laknak és a magyar nemések jobbágyai." Azt is megírja róluk, hogy az 1485. évi nagy pestisjárvány elől egyesek tarisznyájukat kenyérrel, korsójukat vízzel megtöltve, magas fákra másztak, azt hívén, hogy oda nem jut fel a járvány. Néhány nap múlva pestisben elpusztultak s a hollók falták fel őket. Sokan mások az erdőben haltak meg s a vadállatok ették meg testüket. Végül jellemző a magyarok megvetése a hóhérok mesterségével szemben, nem is található köztük olyan, aki ezt vállalná, hanem az erdélyieket és a magyarokat fogoly törökökkel, vagy cigány rabokkal, vagy pénzen fogadott német bakóval végeztetik ki.

A teljesség kedvéért, szólnunk kell végül Szántó István elveszett (avagy tán lappangó) munkáiról. Ezek közül az alábbi háromról van feljegyzésünk: 1) Scriptum de causis invalescentium in Hungaria errorum. 2) Catechismus instar Romani multis controversiarum fidei capitibus locupletatus. (Magyarul.)⁴⁸ 3) Scriptum de in-

⁴⁸ Erről írta Aquaviva generális Argenti atyának Bécsbe 1610 október 16-án, ha Szántó nyomtatni akarja a keresztény tanításról írt könyvét, siessen beküldeni bírálatra. Közli Veress Endre Argenti János jezsuita atya iratai c. sajtó alatti munkájában, a 33. sz. alatti levélben.

gressu haeresum. (Magyarul.) Ez utóbbit régi forrásunk az esztergomi primási levéltárból idézi,⁴⁹ ahonnan azon-

⁴⁹ Mindháromról Sommervogel id. bibliográfiájában esik szó, de ez utóbbi címét már Stoeger (1856-ban megjelent) könyvésztében megtaláljuk.

ban létezéséről semmi felvilágosítást nem kaptunk.

Ez végtelen kár és veszteség, ha meggondoljuk, hogy míg Szántó bemutatott latin leveleit élvezettel olvashatjuk, gyönyörködve lendületes szép írályukban, addig magyar írásaink egyetlen sora sem maradt reánk, hogy azt is megismerhettük volna!

VII.

Életében Szántó atya szorgalmas levélíró is volt. A XVI. század magyar jezsuita levélírói közt ő a legelső s később már csak Pázmány Péter múlta felül. A mellett, a hozzá intézett leveleket is gondosan megőrizte s így sikerült epistolariumát összeállítanunk és kötetünk második részében bemutatnunk. Ebben ugyan az 1571—1610 közti negyven esztendőből 66 darabnál nem többel, sőt tizennégy esztendő egyetlen levéllel sincs képviselve; de azért így is tisztes gazdagodása levéltudalmunknak, ha tekintjük, hogy ez időből mennyire szegényes az hazai papjaink tollából. Nem nagy a levélírók száma sem, mindössze 19, ebből magából is következtethetünk arra, mennyi levele pusztult el Szántónak még életében, a már említett znióváraljai tűzvészben, meg egyébütt.

Egyházi kortársai közül mindössze Báthory András bíboros (1579—1599 közti) levelezése gazdagabb a Szántónál, miután élete végén erdélyi fejedelemségre is jutott.^{49b} De benne saját levelei távolról sem oly egyének és jellemzőek, mint Szántó atyáéi.

^{49b} Ezeket Veress Endre gyűjtötte össze világszerte, sőt gyűjtögeti még mindig, mivel sajnos még kiadatlanok; talán mert 3—4 kötetre való értékes terjedelmük!

Ami bemutatott levélgyűjteményünk forrásait illeti, Szántónak a római Magyar Kollégium felállítására érdeklében írt leveleit Celes atya idézett másolati kötetéből közöljük. Innen vettük a Báthory István lengyel királlyal folytatott levelezése darabjait is,⁵⁰ míg a Jé-

⁵⁰ Itt kötelességemnek tartom köszönettel megemlíteni, hogy ezeket számomra Veress Endre volt szíves odaadó türelmes munkájával legépelni, hogy gyűjteményem csonka ne maradjon.

társaság generálisaihoz és különféle tagjaihoz intézett leveleit a Rend levéltárában, régi helyén magunk kutat-

tuk fel és másoltuk, illetve fényképeztük gyűjteményünk számára.

A levelek ritkaságára való tekintettel, természetesen a már szétszórta megjelenteket is belevettük jelen gyűjteményünkbe, bár kivonatosan. Vonatkozik ez elsősorban Veress Endre kiadványaira, melyekben ő (most harmincnyle esztendeje) először közölt Szántó-leveleket;⁵¹ továbbá Szántó néhány oly levelére, melyet

⁵¹ Az általa 1911 végén megindított Fontes Rerum Transylvanicarum I—II. kötetében, Krakó és Róma levéltáraiban másolva. Idézte találtunk különféle, a mostani nehéz viszonyok közt elérhetetlen munkákban.

Szántó leveleinek irodalmi értékéről eltérők lehetnek a vélemények, azonban jellemét és munkásságát azok annyira kidomborítják, hogy továbbra is rejtekben tartásuk történelmünknek kárára lett volna.

Megnyilvánul bennük a tüzes magyar szenvedély, a hazáját és faját szerető magyar, áldozatra kész őszinte szív, a tudmányszeretet, a segíteni akarás, amely minden, nála csak egy kissé is erősebb hatalmat is mozgásba akar hozni, végcélja az lévén, hogy a magyar önálló, erős és tanult nép legyen. Különösen a Báthory István fejedelemhez és később lengyel királyhoz intézett leveleiben mutatkozik a törekvése. Óhosszá mély-séges ragaszkodással és tisztelettel vonzódott, mert benne a magyar és bölcs király mintaképét látta.

Nem csodálkozunk azokon a levelein sem, melyeket Aquaviva római generálshoz intézett, bennök az erdélyi, különösen lengyel származású jezsuitákról küldött panaszos hangú jelentésekkel. E társaival sehogy sem volt megelégedve. Igyekezett ugyan példás élettel rájuk is hatni, puritán lelkületét azonban rendkívül bántotta az, hogy lengyel létükre nem tanultak meg magyarul s így csak tolmács útján bírtak érintkezni a néppel és jobbágyaikkal: bántotta, hogy világias életet éltek, mely a rendi élettel, s a jezsuita gondolkozásmóddal, melyet ő maga még Rómában sajátított el, nem igen fért össze. Bosszantotta, sőt valósággal botránkoztatotta Wujek rektor számtalan elítélendő tette, pazarlása, a kollégium jobbágyaival szemben mutatott szigorúsága, meg sokféle gondatlansága építkezési és vagyoni ügyekben. Mindezt Szántó kötelességszerűen jelentette a római generálisnak s nem nyugodott, míg ez vizsgálót nem rendelt Krakóból. Előtte ugyan Wujek rektornak sikerült tisztáznia magát, de miután hanyagságáról maga is meggyőződött, visszarendelte Kolozsvárról. S mikor Campani János Pál lengyel provinciális 1585 novemberében Erdélybe indulóban volt, már kézhez vette Báthory István király utasítását, hogy az új olasz származású rektor nagy szelídséggel és megértéssel bánjék az erdélyiekkel, de különösen a tanuló ifjúsággal.⁵² A király

⁵² Veress: Erdélyi jezsuiták levelezése I. köt. 307—308. l.

ez utasításából Szántó panaszainak szelleme tükröződik vissza, valamint abból is, hogy Wujek helyébe olasz rektor került s vele a lengyel jezsuiták hatalmaskodása véget ért. A jobbágyokkal való kegyetlen bánásmód keserű emléke azonban továbbra is kísérte őket és a medgyesi országgyűlésen sem tudták elhesegetni, ahol a jezsuiták ellenfelei azt erősen ki is használták.

Hasonló éberséggel kísérte a rendnek juttatott turóci prépostság vezetőjének, Kassai István atyának előjárói működését is. Szomorú állapotokról tesz jelentést Rómába 1591 július 21-i levelében, amikor a gráci iskolából alig kikerült Kassai pöffeszkedő, gőgös magatartását és a szerzetesi szerénységgel ellenkező viselkedését teszi szóvá. Mert hatlovas, fedett kocsin járt, előtte lovas csinált utat, két fegyveres oldalt kísérte, a hátsó kerekbe kapaszkodó szolgák pedig fékeztek a lejtős hegyi úton. Személyes kiadásai igen nagyok és rövid idő alatt 1500 forintnyi adósságot csinált. Ezen tíz embert lehetne egy évig eltartani. Szántó éles szeme előre meglátta a bajt, mert Kassai három év múlva megszökött a turóci prépostság pénzével s a rendtagok ottmaradtak ruhátlanul, rongyos lábbelivel és üres élesztárral.

Levelei Szántót ugyan bőbeszédűnek mutatják, de viszont másfelől annyi kulturális adattal szorgálnak Erdély történetéhez, hogy valósággal szemünk elé varázsolják az erdélyi jezsuita rendházakat s a páterek működéséről, meg a fejedelemségi hitéletéről oly élénk képet nyújtanak, amilyenről eddig fogalmunk sem lehetett. Ez utóbbi pedig eléggé laza és elhanyagolt volt, különösen a Kolozsvár-környéki falvakban, ahol olyan bajszas legények éltek, akik nem részesültek a keresztiség szentségében és évek óta nem láttak papot; mások meg éhinség idején embrevésre adták magukat. Szomorú képe egy elhagyott népnek, melynek hazáját Szántó, Leleszi páter és a többi művelt, Erdélyben működő olasz jezsuiták méltán hasonlíthatták munkatársakat kérő leveleikben Indiához, ismételten ajánlván a római generálisnak, hogy a távoli Kelet helyett inkább ide rendelje embereit, ahol hálásabb tér kínálkozik az apostolkodásra, mint a vadak között.

Szántó írói tehetségére, képességére és képzelőtehetségére vall az a friss, eleven mozgékonyosság is, melyvel leírásait kiszínezi, amint ez különösen az 1594-ik évi török hadjáratban Esztergom ostrománál és Hardegg gróf árulása folytán Győr várának török kézre jutásánál szemlélhető. Néha egészen aprólékosnak látszó dolgokat jegyez fel leveleiben, de éppen ezek adnak színt és főként történelmi valószínűséget leírásainak; bizonyoságul annak, hogy a legelső forrásokból, az eseményeknél szereplő egyénektől is szerezte értesüléseit. Valószínűnek látszik e feltevés kivált az 1594 október 28-án a római generálishoz írott levelében, melyben a jezsuiták medgyesi száműzetésénél szereplő erdélyi főurak szomorú tragédiáját festi meg. Hardegg kivégzésénél például külön kiemeli, hogy az a bécsi jezsuita kollégium közelében történt. Még friss emlékezetében volt a szomorú esemény, amikor erről idézett levelében a generálist értesíti. Másodszor is megemlékezik róla a jezsuita kollégiumok történetének végén, feljegyezvén a török háború részleteit, nehogy a kéziratos kéznyv utolsó öt lapja üresen maradjon; evvel is hálás jelölt cselekedvén, amikor a római generálissal a var-török harcokról értesíti.

VIII.

Három évszázadnál több idő telt el már azóta, hogy a halál pontot tett Szántó munkái életére. Egyetlen nagyobb irodalmi műve, mely ránk maradt, az erdélyi kollégiumok története; ezt életkeretképpen veszik körül egyéb bemutatott kisebb munkái meg levelei. Amennyi életerő, akarat, tudás és a nemzet jobb jövőjébe vetett hit ezekből kiárad, annyit ér ő maga is.

Szántó István páter — egy újabb méltatója szerint — ritka szónoki erejével és tudományos képzettségével kimagaslott kortársai közül, bár kevés magyar írónak volt hozzá hasonló balszerencsése kéziratainak kinyomtatásában. Kéziratai vagy megsemmisültek vagy mások írói dicsőségét gyarapították.^{12a}

^{12a} Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete II. köt. 147. l.

Külföldön jártamban a jószerecsse juttatott Szántó eddig ismeretlen, értékes, Erdélyről szóló feljegyzéséhez, amelyek most igazában mutatják be azt, kiről eddigelé csupán szórványos ismereteink voltak. Életrajzi adatait elsőül a szepesi *Czvittinger* Dávid közölte (Sotvel — Petri gnani ritka könyvéből) 1711-ben. Magyarul először *Molnár* János írt róla 1795-ben, bővebben és kutatások alapján *Rosty* Kálmán kalocsai jezsuita-atyja. Igazi (s egyben egyetlen) méltatása azonban *Fraknoi* Vilmos tollából való, 1887-ből, habár ez is csupán vázlat, kevés adatkészlete folytán. Mégis erre támaszkodott az a másik két jellemrajz is, amely Szántóról *Velics* László S. J. és újabban *Gerendás* Ernő neve alatt megjelent.

A Szántó István működéséről szóló könyvészetet függelékben állítottuk össze s annak keretében még az alábbiakat kell megjegyeznünk. Az egyik az, hogy míg a *Calepinus*-féle tisznyelvű szótár magyar munkatár-

sának Szily Kálmán eleinte Szántót gondolta, később arra a meggyőződésre jutott, hogy az nem Szántó István, hanem a kálvinista Laskói Csókás Péter volt. A másik pedig, hogy az a Magyar-latin szótártöredék sem Szántótól való, melyet Nagy Gyula az Országos levéltár egyik gyulafehérvári csomagjában talált, miután annak írása egészen más, mint az övé.

Evvel bevezető soraim végére jutva, hálás köszönetemet fejezem ki néhai Madzsar Imre és Nagy Miklós akadémiai tag uraknak, akik kéziratomat megbírálták és becses megjegyzéseikkel meg utalásaikkal munkámat értékében emelték. Különös hálával tartozom Veress Endre történetírónknak is, aki római másolataiból négy Szántó-levéllel lepett meg s hasznos útbaigazításaival és könyvészeti adalékaival nagyban megkönnyítette kötetem sajtó alá rendezését. De mi ennél is fontosabb: lemásolta Szántó római levélgyűjteményéből a Magyar kollégium felállítása érdekében 1579-ben Rómában írt tüzesvérű leveleit⁵³ és beadványait s végül egybevetette

⁵³ E becses római kéziratnak régi másolata a Celes-gyűjtemény II. kötetében van meg, melyet a budapesti Egyetemi könyvtár kéziratára őriz Ab. 50 jelzet alatt.

eredetijével Magyar- és Erdélyország 1600. évi vallási viszonyairól írt becses értekezését;⁵³ sőt mindezek felett végig kísért munkám egész kefelevonata gondos átolvasásában. Neki köszönhetem egyúttal a kötet szakavatott névmutatóját is.

⁵⁴ Ez is ugyanott maradt reánk, közel egykorú másolatban, a Hevenessy-gyűjtemény IX. kötetében.

~~Gyűjteményem vajmi hézagossá maradt volna!~~

Értékes tartalmú kötetem történetéhez tartozik annak ismerete is, hogy — még 1944 május havában megindult — szedésanyaga öt teljes esztendeig hevert a nyomdában a forradalmi nehéz időkben, miután nem volt kinyomtatására sem papír, sem munkaerő, sem pénz és lehetőség!

Budapest, 1949 október 18-án.

Szittyay Dénes

MTA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

KÉZIRATTÁR Ms 28.

SZITTYAY DÉNES

BEVEZETÉS SZÁNTÓ

ISTVÁN LEVELEZÉSÉHEZ

KORREKTURA, 1949. 22 f.

FINIS
VIGI